

ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΚΑΜΑΡΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ

(Καταγωγή καὶ λατρευτικαὶ ιδέαι)

ΥΠΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΑΛΛΑ

Διὰ τῆς παρούσης μελέτης — περὶ τῶν χριστιανικῶν καμαρωτῶν τάφων — συμπληρώνω παρατηρήσεις τινὰς περὶ τῶν χριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν ταφῶν, δημοσιευθείσας παρ' ἐμοῦ εἰς τὴν Ἀρχ. Ἐφημ. 1950-1951 σ. 163 κέ. Ἐδῶ ὀμιλῶ περὶ τοῦ ἀπλοῦ καμαρωτοῦ τάφου καὶ περὶ τοῦ σπανιωτέρου διωρόφου. Ὁ καθ' αὐτὸ τύπος τοῦ χριστιανικοῦ καὶ βυζαντινοῦ καμαρωτοῦ τάφου εἶναι ὁ ἀπλοῦς· συνεξετάζω ὅμως καὶ τὸν διώροφον, ἐπειδὴ ἀμφότεροι οἱ τύποι παρουσιάζουν ἐν πολλοῖς κοινὰ προβλήματα.

Α'. Ο ΑΠΛΟΥΣ ΚΑΜΑΡΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ

1. Ὁ ἀπλοῦς βυζαντινὸς καμαρωτὸς τάφος εἶναι μικρὸν ὀρθογώνιον κτίσμα ὑπὸ τὸ ἔδαφος, καλυπτόμενον ὑπὸ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου καὶ προσιτὸν διὰ θυρίδος, ἀνοιγομένης εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν του, τὴν πρὸς Α., μέχρι τῆς ὁποίας διολισθαίνει τις διὰ στενῆς διόδου μὲ μίαν ἢ περισσοτέρας βαθμίδας. Σπανιώτερον ἀντὶ θυρίδος ὑπάρχει ἄνοιγμα ἐπάνω, σχηματιζόμενον διὰ διακοπῆς τῆς συνεχείας τῆς καμάρας καὶ διὰ τοῦ ὁποίου κατολισθαίνει τις ἐντὸς τοῦ τάφου. Ἀρχαιότερον εἶναι τὸ εἶδος μετὰ στενῆς διόδου. Ἀλλὰ τόσον τὸ ἐπάνω ἄνοιγμα ὅσον καὶ ἡ στενὴ δίοδος καλύπτονται δι' ὀριζοντίου κινητῆς πλακός. Εἰς τὸν Σάλωνα (Manastirine, Marusinac καὶ Karljuc) ἡ εἴσοδος εἰς τὸν καμαρωτὸν τάφον ἀποκλείεται ἐνίοτε καὶ διὰ δευτέρας πλακός, αὐτῆς καθέτου· ἡ κάθετος δὲ αὕτη πλάξ ἢ προσαρμόζεται εἰς τὴν καθ' αὐτὸ θυρίδα τοῦ τάφου¹ ἢ κινεῖται πρὸ τῆς θυρίδος ἐν εἴδει καταρρακτῆς μεταξὺ δύο ἐπιμήκων ἐγκοπῶν, κατεσκευασμένων εἰς τὰ ἐκατέρωθεν τοιχάρια². Τέλος ἀπαντοῦν καμαρωτοὶ τάφοι μετὰ θυρίδος μὲν εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν, ἀλλ' ἄνευ διόδου προσπελάσεως· εἰς αὐτοὺς ἡ θυρὶς ἀνοίγεται συνήθως ἀρκετὰ ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου, ὡς «παράθυρον»³. Αἱ βαθμίδες τοποθετοῦνται κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ τάφου, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ ἐγ-

1 E. Dyggve-R. Egger, Forschungen in Salona III, 7. Πρβλ. καὶ τὸν τάφον τῆς νησίδος Lopudu (V. Novak, Bull. Arch. et Hist. Dalmate, LI, 1930-34, σ. 172 καὶ 195 εἰκ. 2-4 σερβ.). Ἐν Ἑλλάδι δευτέρα πλάξ, κάθετος, ἔχει σημειωθῆ μόνον εἰς τάφον τῆς Κορίνθου (O. Broneer, Amer. Journ. Arch. XXXIX, 1935, 55 εἰκ. 2).

2 Dyggve-Egger, ἔ.ἀ. σ. 9 εἰκ. 14, Fr. Bulić-R. Egger, Forsch. in Sal. II, 36 κέ. εἰκ. 33, 34, 37, J. Brønd-

sted ἐν Recherches à Salone, I, 135-6, Duje Rendić-Miočević, Archaeol. Jugoslavica I, 1954, 59 πιν. I4 καὶ εἰκ. 2. Ὁμοίαν μέθοδον ἀπαντῶμεν καὶ εἰς Μακεδονίαν (Κροῦπνικ Βουλγαρίας) (A. Rachénon, Bull. Inst. Arch. Bulg., VIII, 1934, 434 κέ. εἰκ. 246-249 βουλγ.).

3 Τάφος εἰς Βιστρίτσαν παρὰ τὴν Σόφιαν (S. Stančev, Bull. Inst. Arch. Bulg. XVII, 1950, 281 κέ. εἰκ. 228 κέ.). Ἦδη εἰς ἐθνικοὺς τάφους τῆς Θεσσαλονίκης (X. Μακαρόνας, Πρ. Ἀρχ. Ἐτ. 1949, 149 εἰκ. 4).

καρσίως πρὸς τὸν ἄξονα¹. Ἐπίσης δ' ἐνίοτε ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ καμαρωτοῦ τάφου τοποθετεῖται ἐξέχον ἐνεπίγραφον «σῆμα»².

Οἱ μετὰ διόδου καμαρωτοὶ τάφοι ἀποτελοῦν εἶδος νεκρικήσ ἀιθούσης, «οἴκου», πτωχικοῦ βεβαίως ἢ τὸ πολὺ μετρίας ἐμφανίσεως, ἀλλὰ προσφερομένου εἰς ἀλληλοδιαδόχους ταφάς. Οἱ ἄνευ διόδου τάφοι προωρίζοντο συνήθως διὰ μίαν μόνην χρῆσιν, τῆς εἰς αὐτοὺς εἰσόδου φρασσομένης διὰ παντὸς μετὰ τὴν ταφήν. Εἰς τοὺς τελευταίους δὲ τούτους τάφους ἀρμόζει πρὸ πάντων ὁ χαρακτηρισμὸς ὡς εὐθηνῶν ἀντικαταστατῶν τῶν λαξευτῶν σαρκοφάγων³. Ἄλλ' ἢ διαφορὰ αὕτη μεταξὺ ἀτομικῶν καμαρωτῶν τάφων καὶ ὁμαδικῶν (οἰκογενειακῶν) εἶναι διαφορὰ μεγέθους μόνον, ὅχι δὲ τύπου ἢ καὶ ἰδεῶν· οἱ ἀτομικοὶ — μικρότεροι — καμαρωτοὶ τάφοι προϋποθέτουν τοὺς μεγαλυτέρους.

Εἶναι χρήσιμον νὰ σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι ἀπαντοῦν ἢ ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων ἢ διατεταγμένοι καθέτως πρὸς τὴν μίαν ἢ πρὸς ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς διαδρόμου, ὡς στοιχεῖα εὐρυτέρου ταφικοῦ συμπλέγματος.

Εἰς τὸν ἐν λόγῳ τύπον τάφου ἀνήκουν βεβαίως καὶ τὰ ὑπὲρ τὴν γῆν καμαρωτὰ ὄστοφυλάκια.

Ἐκ τῶν πολυαρίθμων παραδειγμάτων ἀπλῶν καμαρωτῶν τάφων σημειῶνω μόνον ἑλλαδικὰ τινὰ, εὐρεθέντα ἐν Ἀθήναις⁴, Θήβαις⁵ καὶ Θεσσαλονίκῃ⁶, ἀνήκοντα δὲ εἰς διαφοροὺς ἐποχάς. Παραλλήλως πρὸς τοὺς ἀπλοῦς τούτους καμαρωτοὺς τάφους σημειῶνω καὶ τὰ διώροφα νεκρικὰ προσκτίσματα τῆς βασιλικῆς Δ τῆς Νέας Ἀγχιάλου (Φθιωτίδων Θηβῶν)⁷.

2. Οἱ καμαρωτοὶ τάφοι εἰσάγονται εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν νεκρικὴν ἀρχιτεκτονικὴν διὰ τῶν πολυτελῶν μακεδονικῶν τάφων, μὲ ἀρχαιοτέρους — ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν παραδειγμάτων — τοὺς τάφους τοῦ Λαγκαδᾶ καὶ τῶν Παλατισιῶν (4^{ου} αἰ. π.Χ.)⁸. Οἱ μακεδονικοὶ τάφοι εἶναι δαπανηρὰ οἰκοδομήματα ὑπόγεια, ἐνίοτε μὲ μνημειώδη πρόσο-

1 Εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (Γεωργίου καὶ Μαρίας Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1952, 101 εἰκ. 36). Πρβλ. προχριστιανικοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους ἐν Αἰγίνῃ (G. Welter, Aeginetica XVIII, Jahrb. d. a. Inst. 53, 1938, Anz. 509 ἀριθ. 12 εἰκ. 36-37).

2 Καμαρωτὸς τάφος τῆς βασιλικῆς Βραυρωνῶνος (Ε. Στίκας, Πρ. Ἀρχ. Ἐτ. 1952, 80 εἰκ. 7). Συνήθως ἢ ἐπιτάφιος ἐπιγραφή χαρασσεται ἐπὶ τῆς πλαζός, ἢ ὅποια φράσσει τὴν θυρίδα τοῦ καμαρωτοῦ τάφου.

3 Egger, Forsch. in Sal. II, 36. Περίπτωσιν τοιοῦτου τάφου μετὰ πολλαπλῶν ταφῶν βλ. ἐντὸς τοῦ τριγώνου τῆς βασιλικῆς τῆς Κορίνθου (Jos. Shelley, Hesperia XII, 1943, 181. Ἐδῶ εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου ἔχουν κατασκευασθῆ κοιλώματα στηρίξεως τῶν ποδῶν πρὸς διευκόλυνσιν τῆς εἰς αὐτὸν καθόδου).

4 Τάφοι: βασιλικῆς Ἰλισοῦ (Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1919, 29 εἰκ. 3 καὶ 29), ἐκκλησίας παρὰ τὸν Ἄρρειον Πάγον (Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. 2, 1916, 133 κέ.), Θησείου (Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. 2, 1936, 214 κέ. εἰκ. 6 καὶ 14 καὶ William B. Dinsmoor, Ob-

servations on the Hephaisteion, Hesperia, Suppl. V. 1941, 8 εἰκ. 19), Ἁγίου Ἀνδρέου Πατησίων, μετοχίου τῆς ἄλλοτε μονῆς τῆς Ὁσίας Φιλοθέης (Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ. 3, 1937, 200 εἰκ. 8).

5 Εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεολόγου (Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφ. 1924, 8 εἰκ. 6).

6 Τάφοι: καθολικοῦ τῆς Μονῆς Λατόμου (Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 12, 1929, 151 εἰκ. 2-3), ἐκκλησίας ἀνασκαφείσης ὑπὸ τὴν θέσιν τοῦ Σουλεϊμάν Τζαμίου (Ἄ. Εὐαγγελίδης, Ἀρχ. Ἐφ. 1937, I, 343 εἰκ. 4), τῆς Ἁγίας Σοφίας (Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 9, 1924-5, Παράρτημα σ. 66). Πρβλ. καὶ τὸ ταφικὸν συγκρότημα τῆς Ὁδοῦ Λαγκαδᾶ (Στ. Πελεκανίδης ἐν Archaeology 2 [1949] τεύχ. Μαρτίου, 49 εἰκ. 7).

7 Γ. Σωτηρίου, Πρ. Ἀρχ. Ἐτ. 1935, 61 κέ. καὶ Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολ. 68 καὶ 298 εἰκ. 37 καὶ 109.

8 Λαγκαδᾶ (Θ. Μακρίδης, Jahrb. d. a. I XXVI, 1911, 199 κέ. πίν. 2-3), Παλατισιῶν (L. Heuzey - H. Dautmet, Mission archéol. de Macédoine, 1876, 226 κέ. πίν. 15). Ἄλλα παραδείγματα βλ. ἐν Κ. Ρωμαίου, Ὁ μακεδονικὸς τάφος τῆς Βεργίνας, Ἀθήναι 1951, 13 κέ.

ψιν και συχνά υπό δγκώδη τύμβον ἦσαν προσιτὰ διὰ μακροῦς και στενῆς διόδου, τοῦ «δρομου» ἢ και δι' ἀπλῆς βαθμιδωτῆς εισόδου, τὸ δ' ἐσωτερικόν των, κοσμούμενον διὰ τοιχογραφιῶν, προσέφερε πλουσίαν και ἄνετον κατοικίαν εἰς τὸν νεκρόν, κατακεκλιμένον ἐπὶ πολυτελοῦς κλίνης.

Θὰ ἐπιμείνωμεν ὀλίγον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ τύπου τῶν μακεδονικῶν τάφων, παρ' ὅλον ὅτι περὶ τούτων ἔχομεν ἤδη τὰς ἐξ ἀφορμῆς τοῦ τάφου τῆς Βεργίνας παρατηρήσεις τοῦ καθηγητοῦ Κ. Ρωμαίου¹.

Ὁ χαρακτήρ τοῦ μακεδονικοῦ τάφου ὡς αἰθούσης μὲ μίαν ἢ περισσοτέρας κλίνας, ὁ χαρακτήρ του δηλαδὴ ὡς κατοικίας τῶν ἐν αὐτῷ νεκρῶν κατὰ μίμησιν τῆς κατοικίας τῶν ζώντων, συμπίπτει πρὸς τὸν χαρακτήρα τῶν ἀρχαιοτέρων του μικρασιατικῶν (Φρυγίας, Παφλαγονίας κλπ.) και ἐτρουσκιῶν θαλαμοειδῶν μὲ κλίνας τάφων, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ ἔννοια τοῦ οἴκου ἐπεξητήθη συνειδητῶς νὰ ἐκφρασθῇ και εἰς τὴν ὄροφὴν των, μιμουμένην τὴν ξυλίνην ὄροφὴν τῶν οἰκιῶν². Ἡ μεταξὺ τῶν τάφων τούτων και τῶν μακεδονικοῦ τύπου τάφων διαφορὰ εἶναι διαφορὰ ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς και ὄχι χαρακτήρος³. Ὁμοία διαφορὰ χωρίζει και τὸν μακεδονικὸν τάφον ἀπὸ τῶν ἀλεξανδρινῶν εἰς τύπον «οἴκου», ὡς οἱ τάφοι τῆς νεκροπόλεως Μουσταφᾶ Πασᾶ⁴.

Δὲν εἶναι ἀκόμη ὁμοφώνως παραδεδεγμένον τὸ ποῦ ὀφείλει τὴν καμαρωτὴν μορφήν του ὁ μακεδονικὸς τάφος· ἄν, δηλαδὴ, οὗτος ἔχη ἐπηρεασθῇ ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τῆς παλαιᾶς Ἀνατολῆς ἢ ἄν ἀποτελῇ ἐπιβίωσιν τῆς ἀρχαιοτέρας παραδόσεως νεκρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐν Ἑλλάδι, ἀνανεωθείσης παρὰ τῶν οἰκοδόμων τῶν μεγιστάνων τῆς Μακεδονίας. Τὸ δεύτερον τοῦτο εὐρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὰ πράγματα, ἐπειδὴ λείπουν διάμεσα μνημεῖα και σχετικαὶ ἱστορικαὶ εἰδήσεις, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἐγεφυροῦτο ἡ χρονικὴ και τοπικὴ ἀπόστασις, ἢ μεταξὺ τῶν παλαιῶν ἀνατολικῶν καμαρῶν και τῶν ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ἀρχαιοτέρων ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ἑλληνιστικῶν καμαρῶν, ὡς αἱ τῶν τάφων τῶν Παλατισιῶν και τοῦ Λαγκαδᾶ⁵. Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ὁ τύπος τοῦ μακεδονικοῦ τάφου διεδόθη διὰ τῶν μακεδόνων ἀρχι-

1 Βλ. Ρωμαίου, ἔ.ἀ. 50 κέ. Τὸ παρὸν ἄρθρον ἔτυχε νὰ εἶχε γραφῆ και νὰ εἶχε παραδοθῇ πρὸς δημοσίευσιν πρὶν ἢ ἔλθῃ εἰς φῶς τὸ βιβλίον τοῦ κ. Ρωμαίου, δὲν βλέπω δὲ ἀκόμη τὸν λόγον, διὰ τὸν ὅποιον τυχὸν θὰ ἔπρεπε — μετὰ τὸ βιβλίον τοῦτο — νὰ περικόψω ἐκ τοῦ παρόντος μελετήματος ἢ νὰ τροποποιήσω τὸ μέρος, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τοὺς μακεδονικοῦ τύπου τάφους και νὰ ἀλλάξω τὴν σύνθεσίν του· κυρίως διότι ὅσα λέγονται εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεσιν ὅσων ἀναπτύσσονται κατωτέρω.

2 Κ. G. Vollmoeller, Griechische Kammergräber mit Totenbetten, Bonn 1901, 1 κέ., 9 κέ.

3 Περὶ τῆς σχέσεως τῶν τυρρητικῶν τάφων πρὸς τοὺς μικρασιατικούς πρβλ. G. Karo, Altetruskische Baukunst, Die Antike, 1, 1925, 219 κέ. Περὶ τῶν τυρρητικῶν τάφων βλ. και Åke Åkerström, Studien über die etruskischen Gräber, 1934, 141 κέ. Ὁ Vollmoeller, ἔ.ἀ. 49 κέ., 53 κέ. ἐξηγεῖ τὸν χαρακτήρα πάντων τῶν ἀνωτέρω τάφων ἐκ τῆς νεκρικῆς λατρείας τῶν ἀρ-

χαίων ἑλλήνων.

4 Περὶ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ τάφου-«οἴκου» βλ. Ach. Adriani, La nécropole de Moustapha Pacha ἐν Ann Mus. Grecorum, II, 1933/34-1934/35, 75 κέ.

5 Πρβλ. R. Delbrueck, Hellenistische Bauten in Latium, II, Strassburg 1912. 63 κέ., ἐνθα κατάλογος τῶν μνημείων προσθετέα ἢ Ἄνω Πειρήνη ἐπὶ τοῦ Ἀκροκορινθοῦ (Rich. Stillwell, Corinth III, 1 σ. 31 κέ.). Ὁ Vollmoeller, ἔ.ἀ., προϋποθέτει μνημειακούς καμαρωτούς τάφους ὡς πρότυπα τῶν μακεδονικῶν. Ὁ Ρωμαίος, ἔ.ἀ. 50 σημειώνει γεωμετρικῆς ἐποχῆς καμαρωτούς τάφους ἐν Θεσσαλίᾳ. Ὁ Delbrueck σ. 68 δέχεται παλαιοανατολικὴν τὴν καταγωγὴν τῆς ἐκ τριῶν ὁμοκέντρων τόξων προσόψεως ἑλληνιστικῶν τινῶν καμαρῶν. Ὁ Adriani, ἔ.ἀ. 77^ο-78^ο, θεωρεῖ ἀνατολικῆς καταγωγῆς τὸν μακεδονικὸν τάφον. Περὶ τῆς καμάρας εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν πρβλ. R. Vallois, L'architecture hellénique et hellénistique à Délos, Paris 1944, 264 κέ.

κῶς εἰς τὴν Αἴγυπτον— ἐντὸς μακεδονικοῦ τάφου ἀπειτέθη ἡ σορὸς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου¹— καὶ ἐπίσης ὅτι ἐπηρέασεν οὗτος τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν σπηλαιοειδῶν τάφων τῶν χωρῶν τῆς σημιτικῆς Ἀνατολῆς, οἵτινες ἔκτοτε ἀπέκτησαν εἴσοδον βαθμιδωτῆν, εἶδος δρόμου κατὰ τὰ πρότυπα τῶν μακεδονικῶν τάφων, ἀντὶ τοῦ πρότερον φρεατοειδοῦς στομίου των². Ἐκ τῆς ἑλληνιστικῆς δὲ Ἀνατολῆς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ μακεδονικοῦ τάφου (καμάρα κτιστὴ διὰ μεγάλων δόμων) μετεδόθη καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν³.

Ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου κατὰ τὸν 4^{ον} αἰ. ὁ μακεδονικὸς τάφος ἀπετέλει τὸ ἐπιδεικτικώτερον— βεβαίως μετὰ τὸ μνημεῖον τῶν Νηρηίδων ἐν Ξάνθῳ τῆς Λυκίας— εἶδος τάφου, ὅλος ἀρχαϊκὴν ἐπιβλητικότητα διὰ τοῦτο καὶ περιγράφεται ὑπὸ τοῦ ἀριστοκράτου Πλάτωνος ὡς ὁ ἐνδεδειγμένος διὰ τιμητικὰς ταφάς⁴. Ἀπέβη λοιπὸν ὁ μακεδονικοῦ τύπου τάφος ὁ τύπος προτιμήσεως ἐκ μέρους τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν πλουσίων διὰ τὴν τελευταίαν τῶν κατοικίαν. Παρὰ τούτων δὲ βεβαίως, ὅτε ἡ ἐνοποίησις τοῦ ἀρχαίου κόσμου διηυκόλυνε τὴν διασπορὰν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν κυκλοφορίαν τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν, ὁ καμαρωτὸς τάφος διεδόθη καὶ εἰς ἀπομακρυσμένους τόπους.

Ἐκ τῶν ἔξω τῆς Μακεδονίας ἀρχαιότερων παραδειγμάτων εἶναι οἱ ἐν Εὐβοίᾳ καμαρωτοὶ τάφοι: τῆς Ἐρετρίας (μετὰ δρόμον) καὶ τῆς Βάθειας (ἄνευ δρόμου)⁵. Τὴν μεγαλυτέραν ὅμως διάδοσιν ἔσχεν ὁ καμαρωτὸς τάφος κατὰ τοὺς ὀψίμους ἑλληνιστικοὺς καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὅτε καὶ συνήθως ἐλευθεροῦται οὗτος ἐκ τοῦ τύμβου καὶ ἀνέρχεται τὸ κτήριον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ὡς ὑπέργειον καμαρωτὸν μασσωλεῖον (βλ. κατωτ. σ. 851 κ.έ.). Αἱ δὲ ὑπόγειοι καμάραι δὲν κτίζονται πάντοτε· ἄλλοτε λαξεύονται ἀπλῶς ἐντὸς τοῦ ἐδάφους. Σημειώσω παραδείγματα ἐκ διαφόρων περιοχῶν: ἐκ τῆς Ἑλλάδος (ἐν Αἰγίνῃ καὶ Τροιζήνι)⁶, Θράκης (ἐν Βιζύῃ καὶ Ἀδριανουπόλει)⁷, ἐκ τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου (ἐν Ζάμοτσκι τῆς Ν. Ρωσίας)⁸, ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας (ἐν Προύση καὶ Γεμιτζίκιοι

1 Παισαν. I 6, 3: τὸν μὲν (Ἀλέξανδρον) νόμῳ τῶν Μακεδόνων ἔθαπτεν ἐν Μέμφει. Πρβ. Ρωμαίων, ἔ.ά. 51, H. Thiersch, Die alexandrinische Königsnekropole, Jahrb. d. a. I. XXV, 1910, 55 κ.έ., O. Rubensohn, Bull. de Soc. Archéol. d' Alex. XII, 1910, 84 κ.έ., R. Pagenstecher, Nekropolis, Leipzig 1919, 97 κ.έ. καὶ 114 εἰκ. 73-4 (τάφος Suk-el-Wardian).

2 Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν τάφων τούτων βλ. C. Watzinger ἐν Th. Wiegand, Palmyra, Berlin 1932, 79 κ.έ. (παραδείγματα ἐν σ. 58 ἀριθ. 79-82, σ. 59 καὶ σ. 61 ἀριθ. 111-12), τοῦ αὐτοῦ, Denkmäler Palästinas, II, Leipzig 1935, 19 κ.έ. Πρβ. τὰς ἐπιφυλάξεις τοῦ R. Vallois, ἔ.ά. 311, ἐνθα καὶ πληροστέρα βιβλιογραφία.

3 Åkerström 172, 179 κ.έ. Ἦδη οἱ Heuzey-Daumet, Miss. archéol. ἔ.ά. 252 κ.έ. εἶχον ἀμφισβητήσει τὴν ρωμαϊκὴν καταγωγὴν τῶν καμαρωτῶν τάφων. Πρβ. καὶ Delbrueck, ἔ.ά. 66, 71 κ.έ.

4 Πλάτ., Νόμοι XII (Stallbaum 947 D-E). Πρβ. Vollmoeller, ἔ.ά. 50 κ.έ., Matz ἐν Die Antike, 4, 1928, 272, Ρωμαῖος, ἔ.ά. 52.

5 Ἐρετρίας: K. Κουρουγιώτης, Ἀρχ. Ἐφ. 1899, σ. 221

πίν. 12, σ. 230 κ.έ. εἰκ. 4-5, K. Vollmoeller, Ath. Mitt. 26, 1901, 338 κ.έ. εἰκ. 2. Βάθειας: Κουρουγιώτης, ἔ.ά. 230 κ.έ. εἰκ. 4-5 καὶ Vollmoeller, ἔ.ά. 366 κ.έ.

6 Αἰγίνης: ἀνασκαφὴ G. Welter καὶ P. Strack (Jahrb. d. a. I. 46, 1931, Anz. 274 κ.έ. Ἐν Αἰγίνῃ εὐρέθησαν καὶ λαξευτοὶ θαλαμοειδεῖς τάφοι. Βλ. L. Ross, Archäologische Aufsätze, I, Leipzig 1855, 46 κ.έ. πίν. 2, πρβ. Vollmoeller, Kammergräber 42-3, Welter, Aeginetica ἔ.ά. καὶ Jahrb. d. a. Inst. 69, 1954, Anz. 46 κ.έ.). Τροιζήνος: ὑπέργειος κτιστὸς ἐκ πλίνθων εἰς τὴν θέσιν «Λουτρά» (G. Welter, Troizen und Kalaureia, Berlin 1941, 41 πίν. 23, 25 a-b.).

7 Βιζύης: Arif Müfid Mansel, Jahrb. d. a. I. 56, 1941, Anz. 152 κ.έ. εἰκ. 17-24. Ἀδριανουπόλεως: G. Perrot, Compt. Rend. Acad. Inscr. 1892, 35. Πρβ. καὶ βορειότερον τὸν τάφον τῆς Κυλλατίας (σημ. Δοβρουτσάς): O. Tafrahi, Rev. Arch., 5me Sér 21, 1925, 241 κ.έ. εἰκ. 2.

8 S. Reinach, Antiquités du Bosphore Cimmérien², 1892, 37 ἀριθ. 7-8 καὶ 9-10 πίν. C. Πρβ. καὶ Vollmoeller, ἔ.ά. 27 κ.έ.

της Βιθυνίας, ἐν Δελελί της Καππαδοκίας)¹ καὶ τοῦ Ἀλγερίου². Ὅσα ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημείων ἔχουν χρονολογηθῆ, συμπίπτουν εἰς τὸ μεταξύ τοῦ 2^{ου} π.Χ. καὶ τοῦ 2^{ου} μ.Χ. αἰῶνος διάστημα. Ἀλλ' ἄφθονοι καὶ ἐπίσης κατεσπαρμένοι εἶναι καὶ αἱ ἐπιγραφικαὶ πληροφοροίαι, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς καμαρωτὸν τάφον («καμάρα», «ἤρῳον καμαρωτόν»)³.

Ἐκ τῶν μεταγενεστέρων καμαρωτῶν τάφων οἱ ὑπόγειοι συνεχίζουσι τὴν παράδοσιν τῶν μακεδονικῶν· οἱ ὑπέργειοι ὁμῶς ἀντιπροσωπεύουσι νέαν φάσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ τύπου, ἡ φάσις δὲ αὕτη ἐξηγεῖται ἀφ' ἑνὸς ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῆς νεκρικῆς λατρείας καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐξ εὐρύτερων ἱστορικῶν λόγων.

Οἱ μεταγενέστεροι δηλαδὴ καμαρωτοὶ τάφοι ἀνήκουσι εἰς κοινωνίαν δομῆς διαφοροῦ τῆς κοινωνίας εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκον οἱ παλαιότεροι μακεδονικοὶ τάφοι. Διότι κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἡ μεγάλη κυκλοφορία τοῦ νομίσματος⁴ εἶχε μετριάσει τὸν ἀποθησαυριστικὸν χαρακτῆρα τῶν πολυτελῶν τάφων τῶν παλαιότερων μακεδόνων ἀριστοκρατῶν· εἶχε καταστήσει τοὺς καμαρωτοὺς τάφους ἀπλουστέρους, ὀλιγώτερον πολυτελεῖς καὶ ἐπιδεικτικούς, ὅχι ἀπαραιτήτως ἐφωδιασμένους διὰ τύμβου, οἰκονομικῶς δὲ προσιτοὺς εἰς πλατύτερον κοινωνικὸν στρῶμα. Ἡ μεσαία τάξις, ἡ τῶν «ἀστῶν» (bourgeoisie) — ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται κατὰ συνθήκην — τῶν ἑλληνιστικῶν πόλεων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἰδιαιτέρως τὴν κοινωνίαν τοῦ 3^{ου}-2^{ου} π.Χ. αἰ., εἶναι ἀπλῶς εὐκατάστατος⁵· αὕτη δὲν διαθέτει περισσεύματα (ἀχρησιμοποίητα πλοῦτη) διὰ νὰ τὰ ἀποθησαυρίσῃ εἰς δαπανηροὺς τάφους, διὰ νὰ ἰκανοποιήσῃ δὲ τὴν — ἄλλωστε τόσον ἀνθρωπίνην — ματαιοδοξίαν της, ἀρκεῖται αὕτη εἰς τὸ ν' ἀπλουστεύσῃ τὴν κατασκευὴν τῶν τάφων της, ν' ἀποκτήσῃ εὐθινοτέρους ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τάφους, διατηροῦσα μόνον τὸ βασικόν των γνώρισμα, τὴν καμάραν τῶν πολυτελῶν προτύπων των, καθ' ὅσον μάλιστα οἱ πολλοὶ πλούσιοι ἐχρησιμοποιοῦν τώρα ἐπιδεικτικώτερας μορφὰς τάφων (τύπου μαυσωλείου ἢ τύπου καπετωλείου ναοῦ). Ἐννοεῖται ὅτι ὅμοιοι ὅροι χαρακτηρίζουσι καὶ τὴν κοινωνίαν τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας⁶.

Κατὰ ταῦτα οἱ ἀπλοὶ (μεταμακεδονικοὶ) καμαρωτοὶ τάφοι, ὑπόγειοι ἢ ὑπέργειοι, δύνανται νὰ θεωρηθῶσι ὡς οἱ τάφοι τῆς μεσαίας κοινωνικῆς τάξεως. Εἰς τὴν Κόρινθον φαίνεται εὐκρινῶς ὅτι οἱ τάφοι οὗτοι — αἱ ἀπλαῖ καμάραι — ἀντιπροσωπεύουσι στρῶμα ἀπλῶς εὐκαταστάτων καὶ σχετικῶς μετριοφρόνων ἀστῶν, παραλλήλως πρὸς περιορισμένον στρῶμα πλουσίων, πιθανῶς ρωμαίων ἀριστοκρατῶν (τάφοι διώροφοι) καὶ πρὸς τὸ πλατὺ στρῶμα τοῦ λαοῦ (εὐτελέστεροι τάφοι)⁷. Εἰς τὴν Ἀττικὴν, καθ' ὅσον τοῦλάχισ-

1 Πρώτης: Fr. K. Dörner, *Inscripfen und Denkmäler aus Bithynien*, Berlin 1941, 18 κέ. εἰκ. 4. Γεμισίκοι: G. Mendel, *Bull. Corr. Hell.* 24, 1900, 401. Δελελί: G. de Jerphanion - L. Jalabert ἐν *Mél. Fac. Or. Beyrouth*, V, 1911, 302 πίν. X. Ἄλλα παραδείγματα παρὰ Ρωμαίων, ἔ.ἀ. σ. 14 καὶ 54.

2 St. Gsell, *Les monuments antiques de l'Algérie*, Paris 1901, II, 58.

3 Ἐκ τῆς Βοιωτίας: IG VII ἀριθ. 2725 (G. Dittenberger)· ἐκ τῆς Ἀμοργοῦ: IG XII, 7 ἀριθ. 384 καὶ 478 (J. Delamarre)· ἐκ τοῦ Σηβρι-Χισάου (παρὰ τὴν ἀρχαίαν Πεσσινούντα) (E. Pottier, *Bull. Corr. Hell.* 4, 1880, 179)

καὶ τῆς Τέου τῆς Μ. Ἀσίας (R. Demangel - A. Laumonier, αὐτ. 46, 1922, 337 ἀριθ. 24 καὶ 25). Ἐπιγραφή ἐξ Ἀπαμείας ἀναφέρει κατὰ γαίον καμάραν (W. M. Ramsay, *Rev. Et. Gr.* 2, 1889, 29).

4 M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford MCMXXI, II, 1015 κέ.

5 Αὐτόθι 1054 κέ., 1115 κέ.

6 Τοῦ αὐτοῦ, *The Soc. and Econ. Hist. of the Roman Empire*, Oxford MCMXXXVI, 17 κέ., 57 κέ. κ. ἄλλ.

7 Οἱ τάφοι τῆς Κορίνθου δὲν ἔχουσι ἀκόμη μελετηθῆ

χιστον γνωρίζω, δὲν ἔχουν εὐρεθῆ ἀρχαῖοι καμαρωτοὶ τάφοι οἱ τῆς Κηφισιάς καὶ τοῦ Χαλανδρίου¹ φαίνεται, συμφώνως πρὸς νεωτέρας παρατηρήσεις, ὅτι ἔφερον ἄλλοτε καὶ δεύτερον ὄροφον (ναὸν)², περιῖπου κατὰ τὸν τύπον τοῦ ἐν Ἀθήναις μνημείου τοῦ Φιλοπάππου, ἠρώφου τοῦ πλουσιωτάτου ἐκ Κομμαγηνῆς ἀριστοκράτου Γαίου Ἰουλίου Ἀντιόχου Φιλοπάππου³. Τὰ μνημεῖα τῆς Κηφισιάς καὶ τοῦ Χαλανδρίου θὰ ἦσαν καὶ αὐτὰ ἠρώφα πλουσιῶν ἀθηναίων γαιοκτημόνων του 2^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους αἱ Ἀθηναῖαι εἶχον χάσει τὸν παλαιότερον ἐμπορικὸν χαρακτῆρα, ἡ δὲ μὴ παρουσία ἐδῶ ἀπλῶν καμαρωτῶν τάφων, ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μεγαλυτέρας διαδόσεως των, πιθανῶς προδίδει τὴν ἐκ τῶν Ἀθηναίων ἀπουσίαν ἰσχυρᾶς μεσαίας τάξεως.

Εἰς τὴν μεσαίαν ἐκείνην τάξιν φαίνεται ὅτι ὀφείλεται καὶ ἡ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους ἀνάπτυξις καὶ ἐπέκτασις τῆς νεκρικῆς λατρείας (ἀφηρωισμός), τὴν ὁποίαν ἀκριβῶς ἐξυπηρετεῖ τώρα ἀρκετὰ ἀξιοπρεπῶς ἡ ὑπέργειος καμάρα, ἀντὶ τῶν δαπανηρῶν τάφων τῶν εἰς τύπον ναοῦ (βλ. κατωτ. σ. 854 κέ.). Ἡ ὑπέργειος καμάρα ἐννοεῖται τώρα ὡς ἀπλούστερος ναός, ἀλλὰ μὲ κύριον αὐτοῦ γνώρισμα τὴν καμαρωτὴν ὀροφήν, σύμβολον τοῦ οὐρανοῦ⁴.

3. Ὅταν ὁ καμαρωτὸς τάφος, εἴτε ὑπόγειος εἴτε ὑπέργειος, ἔπαυσε ν' ἀποτελῆ ἐπιδεικτικὸν εἶδος ἠρώφου, ἀξίου νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ματαιοδοξίαν τῶν οἰκονομικῶς δυνατῶν, ἔχασεν οὗτος τὴν λαμπρότητά του καὶ τὴν ἄνεσιν τοῦ χώρου του κατήντησεν ἀπλοῦν «θέμα». Ἀλλ' οὕτω ὁ καμαρωτὸς τάφος ἠδύνατο ἤδη νὰ ἐπαναλαμβάνεται εὐθηνότερον καὶ εὐκολώτερον καί, ὡς «θέμα», νὰ γίνῃ προσιτὸς καὶ εἰς τὰς κατωτέρας ἀλλ' ὀπωσδήποτε εὐπόρους τάξεις, χρησιμοποιούμενος ἀπεριοριστῶς. Περαιτέρω δέ, κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ὁ καμαρωτὸς τάφος δὲν ἠδύνατο παρὰ νὰ καταντήσῃ πολὺ

εἰς τὸ σύνολόν των. Εὐρίσκονται παρὰ τὰς ὁδοὺς πρὸς τὸ Λέχαιον καὶ τὰς Κεγγρεάς, συμφώνως πρὸς τὴν συνήθειαν τῆς ταφῆς παρὰ τὰς ἐξόδους τῶν πόλεων, ἔξω τῶν τειχῶν. Ἀριστερὰ τῆς στενῆς ὁδοῦ ἀπὸ τῆς Κορίνθου πρὸς τὸ Λέχαιον ὑψοῦνται τὰ ἐρείπια διωρόφου τάφου ἐπιβλητικῶς εἰς ὄγκον ἐκ χυτῆς τοιχοποιίας, βεβαίως καλυπτομένης ἄλλοτε διὰ πολυτελοῦς ἐπενδύσεως. Χαμηλότερον, παρὰ τὸ Λέχαιον δεξιὰ τῆς ὁδοῦ, σώζεται εἰσέτι μετριῶν διαστάσεων ὑπέργειος καμάρα ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας. Ὅμοιοι καμάραι μὲ τοιχογραφίας ἐσωτερικῶς, ἀλλ' ἤδη ἐπικεχωσμένοι, διακρίνονται παρὰ τὴν ὁδὸν πρὸς τὰς Κεγγρεάς πλησίον τῆς ἐσχάτως ἀποκαλυφθείσης θέσεως τῆς ἀρχαίας γεφύρας ἐπὶ τοῦ χειμάρρου «Ποτάμι Σολομοδιώτικο» ἢ «Λεύκα». Πέραν τοῦ ποταμοῦ καὶ δεξιὰ τῆς σημερινῆς πρὸς τὸ Ἄργος δημοσίας ὁδοῦ σώζεται ὑπέργειος πιθανώτατα καμαρωτὸς τάφος, κοσμούμενος διὰ τοιχογραφιῶν μὲ μυθολογικὰς σκηνάς. Ἀνατολικώτερον, παρὰ τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν Ἑξαμιλίων, ἀπεκαλύφθη ὑπόγειος καμάρα (Ch. Morgan, *Am. J. Arch.* 42 1938, 370), καὶ δεξιὰ τῆς ὁδοῦ πρὸς τὰ Ἑξαμίλια ὑψοῦνται τὰ ἐρείπια μεγαλοπρεποῦς διωρόφου τάφου, ἔχοντος τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας τῶν τοίχων κατεσκευασμένας διακοσμητικῶς ἐκ μικρῶν πελεκητῶν λίθων καὶ πλίνθων (opus reticu-

latum) ὁ τάφος οὗτος περιεκλείετο ἐντὸς περιβόλου, τοῦ ὁποίου διακρίνονται λείψανα ἐπίσης μὲ τοιχοδομίαν κατὰ τὸ opus reticulatum (θεωρῶ χρήσιμον νὰ σημειώσω ἐδῶ, ὅτι πρὸ τινῶν ἐτῶν περισυνέλεξα ἐκ τῶν πέριξ τοῦ τάφου τούτου καὶ μετέφερον εἰς τὸ Μουσεῖον Κορίνθου ἐνπῶρον ἰωνικὸν κιονόκρανον μετὰ συμφυοῦς πακτώματος καὶ παρῖνην ἰωνικὴν βάσιν, ἀνήκοντα εἰς τὰ ἀρχιτεκτονικά μέλη τῆς προσόψεως τοῦ μνημείου). Ἦτοι ἔχοντες εἰς τὴν Κόρινθον δύο δαπανηρότερα μνημεῖα ἐν μέσῳ τοῦλάχιστον πέντε ἀπλῶν καμαρωτῶν, ἐκτὸς ἐννοεῖται τοῦ πλήθους τῶν εὐτελεστέρων ρωμαϊκῆς ἐποχῆς τάφων.

1 Χαλανδρίου: H. Mobius, *Ath. Mitt.* 52, 1927, 189 κέ. εἰκ. 4, 8, 9, 11. Κηφισιάς: αὐτ. 195 εἰκ. 10.

2 Arnold Tschira, *Jahrb. d. a. I.* 63/64, 1948/49 Anz. 90 κέ.

3 Βλ. τὴν ἀποκατάστασιν ὑπὸ Maria Santangelo, *Ann. Sc. Arch. At.* III-V, N. Ser., 1941-43, 153 κέ.

4 Ἡ καμάρα τοῦ τάφου τῆς Βιζύης φέρει ἐσωτερικῶς ἐξοικονομημένους ἀστέρας λευκοὺς ἐπὶ κίτρινου βάθρου (A. M. Mansel, *Jahrb. d. a. I.* 56, 1941, Anz 167 εἰκ. 19, 24). Περὶ τοῦ συμβολισμοῦ τῆς καμάρας βλ. A. Grabar, *Martyrium*, Paris 1946, I, 200-1 ἐνθα βιβλιογραφία.

μετριώτερος ακόμη. Τώρα πλέον οὗτος ἀποτελεῖ ἄσημον καὶ πτωχὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ἄλλοτε πολυτελοῦς προτύπου του· αἱ διαστάσεις του γίνονται μικραῖ, ἡ δὲ χρῆσις του γενικεύεται¹. Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἡ χρονολογικὴ κατάταξις τῶν χριστιανικῶν τάφων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν λεπτομερειῶν τῆς κατασκευῆς των κλπ., διότι πρὸς τὸ παρὸν αἱ σχετικαὶ περὶ τῶν χριστιανικῶν καμαρωτῶν τάφων πληροφορίες δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς.

Ἡ σμίκρυνσις τῶν διαστάσεων τοῦ χριστιανικοῦ καμαρωτοῦ τάφου ἐλαττώνει ἐν πολλοῖς τὸν χαρακτήρα του, ὡς οἴκου τοῦ νεκροῦ, καὶ δυσκολεύει τὴν εἴσοδον εἰς αὐτόν, εἰς τὴν περιοχὴν δὲ τῆς λατρείας μεταφερομένη ἡ δυσκολία αὕτη σημαίνει ὅτι δυσχεραίνεται τώρα ἡ ἐπικοινωνία τῶν ζώντων μετὰ τοῦ νεκροῦ, θὰ ἴδωμεν δὲ κατωτέρω (βλ. σ. 858 κέ.) ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπῆλθεν ἀλλαγὴ καὶ εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς νεκρικῆς λατρείας· τὸ περιεχόμενον τῆς συμπίπτει τώρα πρὸς τὸ νέον ὕψος τοῦ καμαρωτοῦ τάφου. Ἐν τούτοις καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν του περιόδον ὁ καμαρωτὸς τάφος διετήρησε τὰ παλαιότερα γνωρίσματά του: τὴν καμάραν, τὴν στενὴν διόδον—ἀντίστοιχον πρὸς τὸν «δρόμον» τῶν μακεδονικῶν τάφων—ἢ ἀπλὴν θυρίδα εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν· ἐπίσης διετήρησε τὴν γραπτὴν διακόσμησιν τῶν τοίχων καὶ ἐνίοτε τὰς νεκρικὰς κλίνας.

Ὁ χριστιανικὸς καμαρωτὸς τάφος ἔτυχεν εὐρυτάτης διαδόσεως—μέχρι τῆς Β. Ἀφρικῆς² καὶ τῆς Δύσεως³—καὶ ἀπέβη ὁ χαρακτηριστικὸς τύπος τῶν βυζαντινῶν ἐπισημοτέρων πωσ τάφων, ἐπιζήσας μέχρι σχεδὸν τῶν νεωτέρων χρόνων ὡς τάφος οἰκογενειακὸς ἢ ὡς ὀστοφυλάκιον ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τῶν ἐκκλησιῶν⁴. Ἐκ τοῦ καμαρωτοῦ τάφου κατάγονται καὶ τὰ ἐλάχιστα παραδείγματα ὑπογείων τάφων μετὰ διόδου μὲν ἢ θυρίδος, ἀλλ' ἀντὶ καμάρας μετὰ καλύμματος ἐπιπέδου⁵, κατὰ τὸ εἶδος τῶν χαμοσορίων⁶.

Β'. Ο ΔΙΩΡΟΦΟΣ ΚΑΜΑΡΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ

1. Ὁ διώροφος καμαρωτὸς τάφος ἀποτελεῖται ἐξ ὑπογείου καμαρωτῆς νεκρικῆς κρύπτης καὶ ἐξ ἐστεγασμένου ὑπεργείου λατρευτικοῦ χώρου ἢ νεκρικῆς κρύπτης εἶναι προσιτῆ ἢ ἀπ' εὐθείας ἐκ τῶν ἔξω διὰ θυρίδος, ὅπως αἱ ἀπλαῖ καμάραι (βλ. ἄνωτ. σ. 847), ἢ ἐκ τοῦ ὑπερκειμένου ὀρόφου δι' ἀνοίγματος ἐν εἴδει καταπακτῆς ἐπὶ τοῦ δαπέδου του. Ὁ διώροφος καμαρωτὸς τάφος ἀνήκει εἰς ἄλλον τύπον καὶ ἀπαντᾷ σπανιώτερον τοῦ ἀπλοῦ, ἢ ἐνταῦθα ὁμῶς συνεξέτασις καὶ τούτου ἐνδείκνυται ἔνεκα τοῦ κοινοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ γνωρίσματος τῆς καμάρας.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν παραδειγμάτων διωρόφων χριστιανικῶν τάφων τὰ

1 Πρβ. τοὺς τάφους δυτικῶς τῆς Ἀγορᾶς τῆς Κορίνθου (Ch. Morgan, *Am. J. Arch.* 40, 1936, 484). Ὁ ἀρχαιότερος (1ου μ. Χ. αἰ.) εἶναι μεγαλύτερος καὶ πλουσιώτερος, μετὰ κογχῶν διὰ τὰς τεφροδόχους, ὡς ἡ ὑπόγειος καμάρα παρὰ τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν Ἑξαμιλίων (βλ. ἄνωτ. σ. 852_ο). Οἱ μεταγενέστεροι, χριστιανικῆς ἐποχῆς, εἶναι εὐτελέστεροι.

2 Gsell, *Les mon. ant. Alg.* II, 409: τάφοι ὑπόγειοι χριστιανικοῦ καμαρωτοῦ, ἄλλοι κατὰ τὸ ἥμισυ ὑπεργεῖοι καὶ ἄλλοι ὑπεργεῖοι ἐξ ὀλοκλήρου εἰς Tipassa, Cherchel, Bénian κ.ά.

3 Πληροφορία παρὰ Grabar, ἔ.ά., I, 436, καὶ 439.

4 Ἀρχ. Ἐφ. 1950-1951, 166, 174 (Δ. Πάλλας).

5 Τάφοι Κορίνθου (C. Morgan, *Am. Journ. Arch.* 42, 1938, 370 εἰκ. 11) καὶ Θησείου (Dinsmoor, *Observations on the Herphaisteion* 8). Δὲν δικαιολογεῖται ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Morgan (ἔ.ά.), ὅτι οἱ τάφοι οὗτοι—μὲ τὸ ἐπίπεδον κάλυμμα—εἶναι οἱ πρόδρομοι τῶν ἐξελιγμένων (ἐνν. τῶν καμαρωτῶν) βυζαντινῶν τάφων μὲ θυρίδα.

6 Περὶ τῶν χαμοσορίων βλ. Πάλλαν, ἔ.ά. σ. 170-171.

πρωιμότερα ἐσημειώθησαν συμπτωματικῶς εἰς σχετικῶς ἀποκέντρους περιοχάς: ἐν εἰς Pecs (Fünfkirchen) τῆς Οὐγγαρίας¹, δύο εἰς Magusinas τῆς δαλματικῆς Σάλωνος — ἐν ἀνώνυμον μασσωλεῖον καὶ τὸ μαρτύριον τοῦ Ἀναστασίου² — καὶ ἐν μαρτύριον εἰς τὴν La Alberca τῆς Ἰσπανίας³. Τὸ ἀνώνυμον μασσωλεῖον τοῦ Magusinas ὁμοιάζει καταπληκτικῶς πρὸς τὸ ἡρῶν τοῦ Balčik⁴, τόσον κατὰ τὴν γενικὴν διάταξιν καὶ τὰς μορφάς του ὅσον καὶ κατὰ τὸ σύστημα καθόδου (καταπακτῆ) εἰς τὴν κρύπτην, ὡσάν τὸ ἐθνικὸν μνημεῖον τῆς ἀκτῆς τοῦ Εὐξείνου νὰ ὑπῆρξε τὸ ἄμεσον πρότυπον τοῦ χριστιανικοῦ μνημείου τῆς ἀκτῆς τῆς Ἀδριατικῆς. Τὸ μαρτύριον τοῦ Ἀναστασίου — χρονολογούμενον πιθανῶς ἐντὸς τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 4^{ου} μ.Χ. αἰ. — ἐπαναλαμβάνει τὴν διάταξιν τοῦ ἀνωμένου μασσωλείου. Ὅμοιον εἶναι καὶ τὸ μαρτύριον τῆς La Alberca, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐδῶ ἡ εἴσοδος εἰς τὴν καμαρωτὴν κρύπτην γίνεται ἐκ τῶν ἔξω.

Τὰ χρονικῶς ἐπόμενα παραδείγματα νεκρικῶν μνημείων μεθ' ὑπογείου καμαρωτοῦ χώρου (νεκρικοῦ θαλάμου) καὶ ἀντιστοίχου ὑπεργείου λατρευτικῆς αἰθούσης εὐρέθησαν ἐν Ἑλλάδι ὡς προσκτίσματα τῆς βασιλικῆς Δ τῆς Νέας Ἀγχιάλου, κοιμητηριακῆς ἐκκλησίας τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν. Ταῦτα εἶναι προσηρητημένα ἑκατέρωθεν τῆς ἀψίδος καὶ βαίνουν παραλλήλως πρὸς τὸν ἄξονα τῆς ἐκκλησίας. Αἱ ὑπεργεῖαι λατρευτικαὶ αἰθουσαὶ τῶν συγκοινωνοῦν διὰ θυρῶν πρὸς τὰ ἀντίστοιχα πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς, εἶχον τοὺς τοίχους ἐπενδεδυμένους διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, κατὰ τὴν ἀνατολικὴν δὲ στενὴν πλευρὰν τῶν φαίνεται ὅτι ἦσαν ἀνοικταὶ πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ εἴσοδος πρὸς ἐκάστην ἐκ τῶν ὑπογείων καμαρῶν ἐγένετο ἐκ τῶν ἔξω διὰ θυρίδος, ἀνοιγομένης εἰς τὴν στενὴν πλευρὰν ὑπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς ὑπεργείου αἰθούσης⁵. Εἰς τὰ δύο ταῦτα παραδείγματα εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ πρὸς τὰ ἔξω ἀνοιγμα τοῦτο· πιθανῶς ἦτο τοξωτὸν καὶ ἴσως ἐκρέματο ἀπ' αὐτοῦ βῆλον, συμφώνως πρὸς γενικωτέραν παράδοσιν ἐν χρήσει καὶ εἰς τὰ μαρτύρια⁶. Ἀλλ' ἐδῶ πρόκειται περὶ ἰδιωτικῶν μνημείων — τὸ ἕτερον ἐκ τούτων, ὡς δηλοῦται ἐξ ἐπιγραφῆς, ἀπετέλει τὸν οἰκογενειακὸν τάφον τοῦ πρεσβυτέρου Ἡσυχίου. Ἡ βασιλικὴ Δ τῆς Ν. Ἀγχιάλου ἀνάγεται εἰς τὸν 7^{ον} αἰῶνα.

2. Εἰς τὰνωτέρω διώροφα μνημεῖα ἔχομεν ἐπιβίωσιν τοῦ τύπου τοῦ διωρόφου καμαρωτοῦ ἡρώφου⁷, τοῦ τάφου ὡς ναοῦ, γνωστοῦ καὶ ὡς ναοῦ καπετωλείου τύπου.

Οἱ τάφοι-ναοὶ οὗτοι ἔχουν ὡς κύριον γνώρισμα τὴν ὑπεργεῖον λατρευτικὴν αἰθουσαν, αἰθουσαν ἐμφανῶς προσιτὴν, πολλάκις δὲ μάλιστα ἡ εἴσοδος τῶν συνδυάζεται πρὸς μνημειώδη πρόσοψιν· εἰς τούτους ἡ νεκρικὴ κρύπτη ἀποτελεῖ δευτερεύοντα χαρακτηριστῆρα καὶ δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ὑπάρχη τοιαύτη ὑπὸ τὴν λατρευτικὴν αἰθουσαν⁸. Ὅταν

1 Πρβ. Grabar, *Martyrium*, I, 94.

2 Förch. in *Sal.* III σ. 9 εἰκ. 14 καὶ σ. 80-81 εἰκ. 107 (διὰ τὸ μασσωλεῖον) καὶ σ. 10 κέ. εἰκ. 16 καὶ σ. 82 κέ. εἰκ. 108-9 (διὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Ἀναστασίου).

3 Helm. Schlunk, *Jahrb. d. a. Inst.* 69, 1954, Anz. 451 κέ. εἰκ. 127.

4 K. Škorpič, *Bull. Inst. Arch. Bulg.* VI, 1930/31, 58 κέ. εἰκ. 41 (βουλγαρ.), ἐνθα καὶ ἡ προγενεστέρα βιβλιογραφία περὶ τοῦ μνημείου.

5 Γ. Σωτηρίου, *Πρ. Ἀρχ. Ἑτ.* 1935, 61 κέ. καὶ Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολ. 68 καὶ 298 εἰκ. 37 καὶ 109.

6 Grabar, *Martyrium*, I, 73 εἰκ. 8 καὶ σ. 74, 80-81, 88, 89. Περὶ τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος γενικώτερον αὐτ. σ. 340.

7 Πρβ. Grabar, *ἔ. ἀ.*, I, 87 κέ., 96-97 ἐν σχέσει πρὸς τὰ διώροφα μαρτύρια.

8 Πρβ. ὅσα παραδείγματα συνεκέντρωσαν ὁ J. Roger, *Bull. Corr. Hell.* 63, 1939, 33 κέ. καὶ ὁ Grabar, *ἔ. ἀ.* 96-97. Προσθετέα τὰ παρὰ St. Gsell, *Les mon. ant. Algér.*, II, 60 κέ., ἰδίως τὰ ὑπ' ἀριθ. 36, 37, 48, 49 καὶ 50 παραδείγματα, τὰ τῆς Via Cristallini τῆς Νεαπόλεως (Giulio de Petra, *Monum. dei Lincei* VIII, 1898, 221 κέ. πίν. 5-7) κ. ἄ.

δὲν ὑπάρχει κρύπτη, ὁ νεκρός— ἢ σαρκοφάγος — τοποθετεῖται ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς λατρευτικῆς αἰθούσης, τότε δὲ τὸ μαυσωλεῖον τοῦ ὑπ' ὄψει τύπου φαίνεται ὡς μνημειώδης παραλλαγή τῆς ἀπλῆς ὑπεργείου νεκρικῆς καμάρας, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ν' ἀποιελεῖ γενετικῶς ἐξειλιγμένην βαθμίδα τῆς. Ἡ σύμπτωσης αὕτη τῶν δύο τούτων τύπων νεκρικῶν μνημείων — τῆς ἀπλῆς ὑπεργείου νεκρικῆς καμάρας καὶ τῆς ἀπλῆς ὑπεργείου νεκρικῆς αἰθούσης — ἀνταποκρίνεται βεβαίως εἰς κοινῆς μορφῆς νεκρικὴν λατρείαν, διότι, ὡς εἶπομεν, θεμελιώδης ἐδῶ εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ λατρευτικοῦ χώρου εἴτε πέριξ τοῦ τάφου (σαρκοφάγου) εἴτε ὑπεράνω τοῦ τάφου· τοῦ χώρου δὲ τούτου ὁ συνδυασμὸς πρὸς τὴν ὑπόγειον καμάραν δίδει τὸν διώροφον καμαρωτὸν τύπον. Θὰ ἴδωμεν ὅτι ὁ καμαρωτὸς τύπος ἠδύνατο καὶ ἄλλως νὰ προέλθῃ.

Τῆς νεκρικῆς λατρευτικῆς αἰθούσης τὴν ἐμφάνισιν εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐπεχείρησεν ὁ Fr. Matz νὰ ἐρμηνεύσῃ ὡς προερχομένην ἐξ ἐπιδράσεως τῶν τυρρηρικῶν περὶ θανάτου ἰδεῶν, κατόπιν τῆς ἰταλικῆς ἐξαπλώσεως πρὸς τὴν Ἀνατολήν. Ὑπεστήριξε δηλαδὴ ὁ Matz ὅτι τὸ παλαιότερον ἑλληνιστικὸν ἠρώφον, τὸ ἄνευ ἐμφανῶς προσιτῆς αἰθούσης (τὸ ἠρώφον τύπου τοῦ μνημείου τῶν Νηρηίδων τῆς Ξάνθου καὶ τοῦ Μαυσωλείου τῆς Ἀλικαρνασοῦ) καὶ προωρισμένον ἀποκλειστικῶς διὰ τὸν ἀφηρωισμένον νεκρὸν καὶ διὰ τοῦτο φαινομενικῶς ἀπρόσιτον εἰς τοὺς ζῶντας, ὅτι τὸ ἠρώφον τοῦτο διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῶν τυρρηρικῶν περὶ θανάτου ἰδεῶν μετεμορφώθη τώρα εἰς χῶρον ἐμφανῶς προσιτὸν εἰς τοὺς ζῶντας πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς νεκρικῆς λατρείας καὶ, ἐπομένως, διὰ τῆς ἐντὸς τοῦ χώρου του ἐπικοινωνίας τῶν ζώντων μετὰ τῶν νεκρῶν τὸ ὡς ἀνωτέρω τύπου ἠρώφον μετεμορφώθη εἰς χῶρον καταργοῦντα τὴν ἀπόστασιν τοῦ θανάτου ἀπὸ τῆς ζωῆς ¹. Ἡ γνώμη τοῦ Matz δὲν εὗρεν ἀπήχησιν, διότι καὶ ἄλλως εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὰ πράγματα. Ἡ λατρεία πρὸς τοὺς ἥρωας δὲν διαδραματίζει σπουδαῖον μέρος εἰς τὴν ρωμαϊκὴν θρησκείαν ², ἐν ᾧ ἀντιθέτως εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν Ἀνατολήν ἡ νεκρικὴ λατρεία ἔχει ὅπισθεν αὐτῆς μακρὰν παράδοσιν, ὁ δὲ ἀφηρωισμὸς τῶν κοινῶν θνητῶν εἶναι κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, πυκνότερος εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα (Βοιωτίαν, Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν, Θράκην) ³. Τὸ φαινόμενον τοῦτο συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὸ συμπέρασμα ἐκ τῆς γεωγραφικῆς κατανομῆς τῶν μνημείων· διότι ἐπὶ περίπου εἰκοσιπέντε παραδειγμάτων ἠρώφων τύπου καπετωλείου ναοῦ (ὅσα τὰ ἀνωτ. σ. 854₃) ἐν μόνον προέρχεται ἐξ Ἰταλίας (Ρώμης), ἐν ᾧ ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας, ἐκ τῶν νήσων, ἐκ τῆς Ἑλλάδος, ἐκ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Ἀδριατικῆς, ἐκ τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ν. Γαλλίας. Μετὰ τὸν Matz ὁ Bandinelli ἀνεζήτησε τὴν καταγωγὴν τοῦ τύπου εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν ⁴.

Νομίζω ὅτι ἡ νεκρικὴ λατρευτικὴ αἰθουσα ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰς αἰθούσας τῶν ἑλληνικῶν χθονίων λατρευτικῶν καὶ ὅτι ἡ ἐξάπλωσις τῆς χρήσεώς της ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν μεγάλην διάδοσιν τοῦ ἀφηρωισμοῦ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους· οἱ ναόσχημοι

¹ Fr. Matz, *Hellenistische und römische Grabbauten*, *Die Antike* 4, 1928, 274 κέ., 285 κέ. καὶ 291 κέ.

² Fr. Pfister, *Der Reliquienkult im Altertum*, II, Giessen 1912, 593 κέ.

³ Pfister, 577 κέ. καὶ 588.

⁴ Bianchi Bandinelli, *Sovona* (1929) 63. Πρβ. E. Dyggve-Fr. Poulsen-K. Rhomaios, *Das Heroon v. Kalydon*, *Mém. Acad. Sc. Lettr. Danemark, Sect. des Lettres*, 7me sér., IV, N° 4. σ. 408 (σ. 120 τοῦ ἀνατύπου).

τάφοι είναι οί γῶροι τῆς οἰκογενειακῆς λατρείας τῆς ἀνωτάτης κοινωνικῆς τάξεως (πρβ. ἀνωτ. σ. 850). Νομίζω δὲ περαιτέρω ὅτι ὁ χαρακτηριστικώτερος πρόδρομος τοῦ τύπου εἶναι τὸ δυτικὸν ἡμισυ τοῦ Ἐρεχθείου, ἀφιερωμένου εἰς τὴν λατρείαν τῶν σεβασμίων πρώτων οἰκιστῶν τῶν Ἀθηναίων¹. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἐν Ἑλλάδι ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ὑπῆρχον ταφικὰ κτίσματα μονόπτερα ἢ εἰς τύπον σηκοῦ ἐν παραστάσι² καὶ ὅτι ἐκ τῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν ὁ τύπος τῶν κτισμάτων τούτων διεδόθη εἰς τὴν Αἴγυπτον³. Κύριος χαρακτήρ τούτων ἦτο ὁ παρ' αὐτῶν δημιουργούμενος ὑπεράνω τοῦ τάφου λατρευτικὸς γῶρος (πρβ. καὶ κατωτ. σ. 858 κέ.). Εἰς τὸ Ἐρέχθειον ὑπάρχει μόνον ἢ διώροφος διάταξις, ὅχι δὲ καὶ τὸ θέμα τῆς καμάρας. Διώροφον διάταξιν ἄνευ καμάρας ἀπαντῶμεν καὶ εἰς μεταγενέστερα ταφικὰ οἰκοδομήματα⁴. Ὅθεν συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τὰ μνημεῖα τῆς ὑπ' ὄψει κατηγορίας τὸ θέμα τῆς καμάρας δύναται νὰ ἀποτελῇ ἀπλῶς νέαν μορφήν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ τύπου.

Ἡ κρύπτη τῶν διωρόφων μνημείων, τῶν ἐξαρωμένων ἐκ τῆς ἀνωτέρω γραμμῆς, ἠδύνατο νὰ κατασκευασθῇ καμαρωτὴ κατ' ἐπίδρασιν τῆς καμάρας τοῦ ἀπλοῦ καμαρωτοῦ τάφου, ἔνεκα τοῦ συμβολισμοῦ τῆς ὡς οὐρανοῦ (βλ. ἀνωτ. σ. 852). Εἰς τὸν ἴδιον συμβολισμόν ὀφείλεται καὶ ἡ καμάρα — ὁσάκις ὑπάρχει τοιαύτη — τῆς ὑπεργείου νεκρικῆς λατρευτικῆς αἰθούσης, τῆς ὁποίας ἀρχικὴ μορφή ἦτο ἡ μετὰ ξυλίνης στέγης. Εἰς ταφικὰ οἰκοδομήματα τῶν Μυλάσων ὁ ὑπεράνω τῆς κρύπτῆς θόλος φέρεται ἐπὶ κίωνων⁵, ἐνθυμίζει δὲ κατὰ τοῦτο τὴν μορφήν καὶ τὸν σαφῆ συμβολισμόν τῆς χρυσῆς καμάρας τῆς ἐπικαθημένης ἐπὶ χρυσοῦ περιστύλου ἐπὶ τῆς ἀρμαμάξης, διὰ τῆς ὁποίας μετεκομίσθη τὸ σῶμα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (Διοδ. Σικελ., Ἱστορ. Βιβλ. XVIII 26)⁶. Εἰς τὰ παραδείγματα ταῦτα ἡ καμάρα, ἀνεξαρτήτως τῆς σχέσεώς της πρὸς τὰς ἐλαφρὰς ἀρχιτεκτονικὰς κατασκευὰς τῆς Ἀνατολῆς ὡς π.χ. αἱ σκιάδες κ.ά.⁷, προϋποθέτει ἀντίληψιν περὶ τοῦ νεκροῦ ὡς περὶ οὐρανοῦ ἤδη ὑπάρξεως ἢ ψυχῆ τοῦ νεκροῦ περιπολεῖ μετὰ τῶν ἄλλων μακάρων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς οὐρανοῦ τελειότητος, ἀπὸ τῆς ὁποίας μεταφορὰ καὶ σύμβολον εἶναι ἡ δεχομένη τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ καμάρα. Εἰς τὸ τριώροφον μασωλεῖον τοῦ Ksar-el-Ahmar — μὲ ὑπόγειον νεκρικὸν θάλαμον, ἰσόγειον γῶρον ἀπρόσιτον (μὲ ψευδοθύραν) καὶ ἐπάνω καμάραν ἀνοικτὴν ἐμπρός⁸ — φαίνεται ἀναντιρρήτως ὅτι ἡ καμάρα, ἀπρόσιτος λόγῳ τοῦ ὕψους εἰς τὸ ὁποῖον αὕτη εὐρίσκεται, κατασκευάσθη διὰ τὴν περὶ τὸν τάφον περιπολοῦσαν ψυχὴν.

Τοιουτοτρόπως, λοιπόν, ἡ λατρευτικὴ αἴθουσα τῶν ταφικῶν κτισμάτων ἀποβαίνει

¹ Ν. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 54, 65 κέ καὶ 71 κέ.

² Μ. Collignon, Les statues funéraires dans l'art grec, Paris 1911, 41 κέ. καὶ 107 κέ. Πρβ. Κοντολέοντα, ἔδ. 72 κέ.

³ Th. Schreiber, Die Nekropole von Kôm-esch-Schukâfa, Leipzig 1908, σ. 173 κέ.

⁴ Ἡρώα: τῆς Λατζανῆς ἐν Θράκη (G. Seure, Rev. Arch., 5me sér., 3, 1916, 364) καὶ ἐν Ἀλγερίῳ (Gsell, Mon. ant. Algér., II, 76 ἀριθ. 30 καὶ 31 εἰκ. 99-100 πίν. LXXX).

⁵ Α. Philippson, Reisen und Forschungen im

westl. Kleinasien V (1915) 18 πίν. 4 εἰκ. 8. Πρβ. Μ. Santangelo, Ann. Sc. Arch. At., N.S., III-V, 1941-43, 237 εἰκ. 75.

⁶ Fr. Studniczka, Jahrb. d. a. Inst. IX, 1894, 234. Οὗτος ἀνάγει τὸν «οὐρανὸν» αὐτὸν εἰς φοινικικὰ ταφικὰ ἔθιμα ὁ Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον 76 καὶ 86 τὸν ἀνάγει εἰς τὰ ἐλληνικὰ ταφικὰ οἰκοδομήματα. Εἶναι σαφὴς ἡ μεταφορὰ τῆς ἰδέας ἐκ τῶν καμαρωτῶν τάφων τῆς Μακεδονίας.

⁷ H. Thiersch, Zwei antike Grabanlagen bei Alexandria, Berlin 1904, 13 κέ.

⁸ Gsell. Mon. ant. Alg., II, 70 ἀριθ. 21 εἰκ. 96.

χώρος μυστικός, ἀντιστοιχεί πρὸς τὰ ἄδυτα τῶν μυστηριακῶν λατρειῶν. Ἄλλως καὶ ἡ νεκρική λατρεία εἶναι λατρεία μυστηριακή¹. αὕτη τελεῖται τὴν νύκτα, περιλαμβάνει δεῖπνον, ἡ δὲ λατρευτικὴ αἴθουσα φέρει τράπεζαν καὶ πέριξ ἐδώλια ὡς αἱ αἴθουσαι τῶν τελεστηρίων² καὶ ὡς ἡ ἐντὸς τῶν τελεστηρίων τελουμένη λατρεία. Μεγάλη εἶναι ἡ ὁμοιότης τῶν διωρόφων τούτων καμαρωτῶν τάφων πρὸς τὴν διάταξιν συριακῶν τινῶν ναῶν μὲ καμαρωτὴν κρύπτην καὶ ὑπεράνω αὐτῆς μὲ καμαρωτὸν ἄδυτον (π.χ. ναὸς Α εἰς τὴν Νίηα τοῦ Λιβάνου)³.

Κατὰ ταῦτα ὁ καμαρωτὸς χώρος τῆς ὑπεργείου νεκρικῆς αἰθούσης σημαίνει γῶρον ὑπερβατικόν· εἶναι δὲ ἡ ὑπερβατικότης τοῦ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς παρουσίας τοῦ νεκροῦ, ὅστις κατατίθεται ἐντὸς τῆς κρύπτης, ἀνεξάρτητος, ἀκριβῶς διότι διὰ τῆς ἐντὸς τῆς κρύπτης καταθέσεως τοῦ νεκροῦ ἀποχωρίζεται ἡ ἄμεσος συνάφεια μεταξὺ νεκρικῆς λατρείας καὶ σώματος τοῦ νεκροῦ. Ἄλλὰ καὶ ἡ νεκρική λατρεία προσλαμβάνει ὑπερβατικὸν περιεχόμενον· ἐννοεῖται ὡς τελουμένη καθ' ἑαυτὴν καὶ διὰ τοὺς μετόχους αὐτῆς, μέσῳ τῆς νεκρικῆς λατρείας ἐπιδιώκοντας τὴν τελειώσιν των. Ὡς γῶρον δὲ τοιαύτης λατρείας θὰ ἐννοήσωμεν μικρασιατικὰς τινὰς καμάρας μὲ τὸν νεκρὸν ἐντὸς θήκης, ὅχι φυλάσσομένης εἰς κρύπτην ὑπὸ τὸ ἔδαφος, ἀλλ' ἐκτεθειμένης ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ μνημείου, ὑπὸ τὴν ἄμεσον σκέπην τοῦ οὐρανοῦ θόλου⁴. Εἶναι φανερόν ὅτι ἐδῶ ἡ καμάρα δὲν κατεσκευάσθη διὰ τὸν νεκρὸν, ἀλλὰ διὰ τοὺς μύστας τῆς λατρείας του.

3. Χῶρος ὑπερβατικοῦ χαρακτῆρος, ὡς ὁ καμαρωτός, ἐχρησιμοποιήθη, ὡς ἦτο ἐπόμενο, καὶ παρὰ τῆς χριστιανικῆς λατρείας⁵, ἰδιαίτως δὲ εἰς τὰ διώροφα μαρτύρια (βλ. ἀνωτ. σ. 853 κέ.). Τὰ διώροφα καμαρωτὰ μαρτύρια φαίνεται ὅτι ἦσαν ἀρκετὰ διαδεδομένα τόσον εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὡς πληροφοροῦμεθα ἐκ τῶν ἀπεικονίσεων των ἐπὶ τοῦ ὑφάσματος τοῦ Δανιὴλ τοῦ Μουσείου Βερολίνου⁶, ὅσον καὶ εἰς τὴν Δύσιν (Γαλλία, Ἰσπανία)⁷. Εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐπεβίωσεν ὁ τύπος των εἰς νεκρικὰ παρεκκλήσια προσηρηθέντα εἰς τὰς ἐκκλησίας⁸, εἴτε παλατιανά τινὰ παρεκκλήσια, διασώζοντα τὴν ἀνάμνησιν τῶν ὁμοίου τύπου παλαιοχριστιανικῶν μαρτυρίων⁹. Εἰς τὴν Ἀνατολήν

1 Πρβ. O. Kern, Religion der Griechen, I, 28 κέ., 135 κέ. καὶ F. Robert, Thymélé, Paris 1939, 356 κ. ἀλλ. σποράδην.

2 Π.χ. ἐδώλια καὶ τράπεζα εἰς τὸ Ἡρώον τῆς Καλυδῶνος, μόνον ἐδώλια εἰς τὸ Ἡρώον τοῦ Balçik. Παραδείγματα τελεστηρίων μὲ ἐδώλια βλ. εἰς Κοντολέοντος, Ἐρέχθειον σ. 82, 841.

3 D. Krencker - W. Zschietzschmann, Römische Tempel in Syrien, 1938, 113 εἰκ. 154-55 πίν. 55, 58. Ἡ σχέσις τῆς νεκρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἑλληνιστικῶν ναῶν δὲν ἔχει μελετηθῆ συστηματικῶς. Βλ. τὰς διεισδυτικὰς παρατηρήσεις τοῦ René Vallois, L'architect. hellén. et hellénist. à Délos, 331 κέ., ἀφορώσας εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπιδράσεις. Πρβ. καὶ γενικὰς τινὰς παρατηρήσεις τῆς Maria Santangelo, ἔ. ἀ. 230 κέ.

4 Εἰς τὴν Ἐλεοῦσαν τῆς Σεβαστείας (σημ. Ayash) (Jos. Keil - Ad. Wilhelm ἐν Monum. As. Min. Ant. III. 1931, 223 πίν. 57 εἰκ. 180) κ. ἀ. Ἡ ἐπὶ τῆς στέγης

τοποθέτησις τοῦ νεκροῦ προδίδει ἐπίδρασιν ἀνατολικῶν ἰδεῶν.

5 Ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων χριστιανικῶν παραδειγμάτων: τὸ ἀρχικὸν μονόκλιτον ναῦδριον τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Σόφιας (V. Ivanova, Bull. Inst. Arch. Bulg. 8, 1934, 221 βουλγ.) καὶ τὸ ἀνασκαφὸν εἰς τὴν Σάμον (A. Schneider, Ath. Mitt. 54, 1929, 110 κέ. εἰκ. 2).

6 Grabar, Martyrium, II, 87 κέ., 97₂ πίν. XIX, 2. Πρβ. Strzygowski, Orient oder Rom 91 κέ. πίν. IV καὶ Diehl, Manuel d'art byz., I, 86 εἰκ. 28.

7 Κρύπτη τοῦ Ἁγίου Εἰρηναίου εἰς τὴν Λυόν (H. Leclercq, Dict. Arch. Chr. Lit. X 1, 251 κέ. [ἄρθρ. Lyon], Grabar, ἔ. ἀ., I, 410). Διὰ τὰ ἰσπανικά βλ. Grabar, 424 (δὲν ἠδυνήθη ναὶ χρησιμοποιήσω τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν).

8 Fontenelle, Saint-Front de Périgueux κ. ἀ. (Grabar, I, 492. Πρβ. καὶ τὰ αὐτ. ἐν σ. 495-96 καὶ 506 παραδείγματα, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία).

9 Grabar, I, 574 κέ.

καὶ τὸ Βυζάντιον ὁ τύπος ἐπεβίωσεν εἰς τὸ πλῆθος τῶν διωρόφων ἐκκλησιῶν ἀπὸ τῆς Ὑπερκαυκασίας μέχρι τῆς Βορείου Βαλκανικῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος¹. Πρόκειται περὶ ἐκκλησιῶν καὶ παρεκκλησιῶν νεκρικοῦ χαρακτῆρος· τούτων ἡ μὲν κρύπτη ἦτο ἀφιερωμένη εἰς ταφάς, ὁ δὲ ἄνω ὄροφος ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὴν τέλεσιν τῆς λειτουργίας.

Γ'. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΝΕΚΡΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

Ἡ ἀναγωγή τῶν χριστιανικῶν καμαρωτῶν τάφων εἰς τὰρχαῖα πρότυπά των καὶ ὁ γενόμενος ἐδῶ διεξοδικὸς πῶς λόγος περὶ τῶν προτύπων τούτων κατέστησαν φανερόν τὸ ὅτι ὁ χαρακτήρ τῆς χριστιανικῆς νεκρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι ἐντελῶς διάφορος τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἀρχαίας. Ἦδη παρατηρήσαμεν ὅτι οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι ἀποτελοῦν πτωχὴν ἐπιβίωσιν τῶν ἑλληνιστικῶν προτύπων των, ἐπιβίωσιν τοῦ θέματος μόνον. Γενικῶς κατὰ τὸν μεσαίωνα, διὰ λόγους ἱστορικοὺς καὶ θρησκευτικούς, δὲν ἀνεπτύχθη ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν τάφων.

Εἶναι ἐπὶ παραδείγματι γνωστὸν ὅτι τὸ σπουδαιότερον εἶδος χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τάφων, αἱ ρωμαϊκαὶ κατακόμβαι, δὲν ἀπέρρευσαν ἐκ τῆς προθέσεως πρὸς ἀνάδειξιν χριστιανικῶν νεκρικῶν κατασκευῶν μνημειώδους χαρακτῆρος. Τὴν γένεσιν των ὀφείλουν αὐταὶ εἰς τὴν οἰκονομικὴν κρίσιν τοῦ 3^{ου} αἰ., ἕνεκα τῆς ὁποίας αἱ μὲν σχετικῶς πλουσιώτεροι οἰκογένειαι ὑπεχρεώθησαν νὰ μεταφέρουν ὑπὸ τὸ ἔδαφος ἀπλουστευμένας τὰς μορφὰς τῶν δαπανηρῶν ἐπιγείων νεκρικῶν κτισμάτων (ὑπόγεια κοιμητήρια: Δομιτίλλης, Πραιτεξτάτου, Πρισκίλλης), οἱ δὲ πτωχότεροι ἐκ τῶν χριστιανῶν ὑπεχρεώθησαν νὰ συνασπισθοῦν εἰς ταφικὰ σωματεῖα διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν εἰς τοὺς νεκροὺς των θέσιν τινὰ ὑπὸ τὸ ἔδαφος· ἡ μεγάλη ἀνάπτυξις τῶν κατακομβῶν ὀφείλεται εἰς τὴν μετὰ τὸν Μ. Κωνσταντῖνον ἀνάπτυξιν τῆς λατρείας πρὸς τοὺς μάρτυρας². Ἐπίσης τὰ ὑπέργεια χριστιανικὰ νεκρικὰ κτίσματα, ὡς αἱ ἀπλαῖ cellae trichorae, εἶναι οἰκοδομήματα σχετικῶς πτωχικὰ ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ πολυτελῆ ἐθνικὰ πρότυπά των. Αἱ χριστιανικαὶ ταφαὶ διέπονται ὑπὸ νέου πνεύματος, ὁ πλοῦτος δὲν ἀποθησαυρίζεται πλέον εἰς νεκρικὰς κατασκευάς.

Ἄλλ' ὑπάρχει ἀλλαγὴ καὶ εἰς τὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ νεκροῦ. Εἰς τὸν χριστιανὸν νεκρὸν προσφέρεται μὲν ἡ συνήθης νεκρικὴ λατρεία, τὰ «νομιζόμενα», δὲν λατρεύεται ὁμῶς οὗτος ὡς οἰκογενειακὴ θεότης — ἡ λατρεία πρὸς τοὺς μάρτυρας συνιστᾷ ἰδιαιτέραν περίπτωσιν. Ὁ κοινὸς νεκρὸς ἀποτελεῖ ἀπλοῦν μέλος τῆς κοινότητος, μετὰ τῆς ὁποίας οὗτος συνδέεται εἰσέτι καὶ διὰ παντὸς διὰ τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἄλλ' ἡ θεία εὐχαριστία ἀποτελεῖ τὸ κύριον στοιχεῖον τῆς κοινῆς λατρείας, κανονικῶς δὲ τελεῖται ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας, ἐντὸς δηλαδὴ τοῦ εἰδικοῦ ἱεροῦ χώρου τῆς κοινότητος καὶ παρὰ τοῦ ἱερατείου τῆς κοινότητος. Δὲν δύναται πλέον ἡ λατρεία πρὸς τὸν νεκρὸν οὔτε νὰ ἀποκτήσῃ τὸν χαρακτῆρα ἐπισήμου οἰκογενειακῆς λατρείας οὔτε νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς λατρείαν ἄσχετον

¹ Παραδείγματα παρὰ R. Egger, Forsch. in Sal. III, 107 κέ., J. Balz, Bull. Inst. Arch. Bulg. X, 1936 (= Actes IV Congr. Intern. Ét. Byz. II), 156 κέ., Grabar, Martyrium, I, 93 καὶ 544, ὅπου καὶ βιβλιογραφία, Ἄ. Ξυγγοπούλου, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσα-

λονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 1952, 10 κέ. καὶ 13 fig. 4-5 καὶ σ. 21 κέ. (παραδείγματα).

² A. M. Schneider, Die ältesten Denkmäler der römischen Kirche, Götting. Akademie-Festschrift. Phil.-hist. Kl. 1951, 166 κέ.

πρὸς τὴν λατρείαν τῆς κοινότητος, τρόπον τινὰ εἰς λατρείαν μὲ ἰδικόν της ἱερατεῖον, ἐφ' ὅσον διὰ τὴν τέλεσιν τῆς νεκρικῆς θείας εὐχαριστίας ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ ἱερατεῖον τῆς κοινότητος (οἱ λαϊκοὶ δὲν δύνανται νὰ τελέσουν τὴν θείαν εὐχαριστίαν). Ἐπομένως ἡ ἀφιέρωσις εἰς τὸν νεκρὸν ἰδιαιτέρου ναοῦ-τάφου εἶναι — κατ' ἀρχὴν — ἀδιανόητος εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν. Οὕτω διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἡ πολυτελής νεκρικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀνεκόπτετο δυνάμει, ἐκ τῶν ἔσω.

Ὁ κατ' ἀρχὴν ὁμως διαχωρισμὸς οὗτος μεταξὺ τάφου καὶ ναοῦ, πολὺ σαφὴς εἰς τὴν χριστιανικὴν συνείδησιν¹, οὐδόλως ἐσήμαινεν ὅτι ἤτο ἀπηγορευμένον εἰς τοὺς χριστιανούς νὰ ἔχουν πολυτελεῖς τάφους. Περὶ τοῦ προκειμένου διδακτικαὶ εἶναι αἱ εἰδήσεις περὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἀβερκίου, τοῦ περιφήμου — ἐκ τῆς ἐπιταφίου ἐπιγραφῆς του — ἐπισκόπου τῆς Ἱεραπόλεως τῆς Φρυγίας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} αἰῶνος. Ὁ Ἀβέρκιος ἀνῆκεν εἰς τὴν τότε καθολικὴν ἐκκλησίαν, εἰς τὴν μερίδα δηλαδὴ τῶν μετριοπαθῶν χριστιανῶν, ἡ ὁποία κατὰ τινὰ τρόπον συνεβιβάζετο πρὸς τὴν κρατικὴν ἐξουσίαν καὶ ἀντιγωνίζετο σφοδρῶς τὴν μερίδα τῶν ἀδιαλλάκτων, ὡς ἦσαν οἱ μοντανισταί. Οἱ μοντανισταί, ἰσχυρώτατοι εἰς τὴν Φρυγίαν, ἐξεπροσώπων αὐστηρὸν κίνημα, συντηρητικόν, ἐναντίον τῶν συμβιβαστικῶν προσανατολισμῶν τῆς ἐπικρατούσης ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς καὶ, ὡς φαίνεται, προσεπάθουν νὰ διατηρήσουν οὗτοι τὰ κοινωνικὰ ἰδεώδη τῆς πρωτογενοῦς ἐκκλησίας. Ἀκριβῶς δὲ ὁ Ἀβέρκιος διεκρίθη εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν μοντανιστῶν, ἐπιδείξας ἱεραποστολικὴν καὶ διπλωματικὴν δραστηριότητα, ἔνεκα τῆς ὁποίας καὶ ἀνεκηρύχθη ἀργότερον εἰς ἅγιον. Ὁ Ἀβέρκιος, λοιπόν, δὲν διστάζει νὰ κατασκευάσῃ ἐν ζῶῃ ὁ ἴδιος σχετικῶς ἐπιδεικτικὸν τὸν ἰδικόν του τάφον².

Κατὰ τὴν παλαιότεραν αὐτὴν ἐποχὴν εἶναι δύσκολον νὰ διακριθῶν οἱ χριστιανικοὶ τάφοι ἀπὸ τῶν ἐθνικῶν. Φαίνεται ὁμως ὅτι εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἡ ὁποία οἰκονομικῶς εἶχεν ἀναρρῶσει ἐνωρίτερον τῆς Δύσεως, ὑπῆρχον ἀρκετοὶ πολυτελεῖς χριστιανικοὶ τάφοι· ὁ δὲ τάφος τοῦ Ἀβερκίου εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων χριστιανικῶν ἐπιδεικτικῶν τάφων, ὡς τοῦλάχιστον αἱ περὶ τούτου πληροφορίαι ἐπιτρέπουν νὰ κρίνωμεν μετὰ τινος ἀσφαλείας. Πάντως ἡ ἐκκλησία τότε δὲν εἶχε λάβει θέσιν κατὰ τῶν πολυτελῶν τάφων, εἴτε διότι δὲν εὐρέθη εἰς τοιαύτην ἀνάγκην, λόγῳ τοῦ διαχύτου τότε μεταξὺ τῶν χριστιανῶν ἐνθουσιαστικοῦ πνεύματος (ὁ Κύριος ἐγγὺς Φιλίπ. δ' 5, ὁ καιρὸς ἐγγὺς Ἀποκ. α' 3, κβ' 10), εἴτε διότι τοιαύτη τις, ἀνεκτικὴ στάσις τῆς ἐκκλησίας ὑπηρετοῦετο τότε, συμφώνως πρὸς τὴν γενικωτέραν θέσιν της νὰ μὴ εὐνοήσῃ αὕτη τὰς λανθανούσας τότε κοσμοπολιτικὰς τάσεις περὶ κοινωνικῆς, ἄρα καὶ περὶ τῆς οἰκονομικῆς ἰσότητος τῶν μελῶν της³. Εἰς τὴν Ρώμην π.χ. οἱ πλούσιοι χριστιανοὶ δὲν ἐθάπτοντο εἰς τὰ κοινὰ «κοιμητήρια», ὅπου ἐθάπτοντο οἱ πτωχοί — τοῦλάχιστον μέχρι τῆς ἐπικρατήσεως τῆς τάσεως πρὸς ταφήν ad sanctos —, ἀλλ' εἰς ὑπέργεια μνημεῖα ἐπὶ ἰδιοκτησιῶν των· τὸ πολὺ ἐφρόντιζον οὗτοι νὰ θάπτοντο τοὺς χριστιανούς δούλους των ὑπὸ τὸ ἔδαφος τῶν ἰδικῶν

¹ Πληροφορίας βλ. ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1950 - 1951, 175 κέ. (Πάλλας).

² Βίος Ἀβερκίου ἐν Or. Christ. 4, 1904, 305 (E. Batareikh), Ἀβερκίου ἐπιγραφῆς στίχ. 2 (A. Abel, Byzantion 3, 1926, 334) Πρβ. Πάλλας, ἔ.ἀ. 172. Περὶ τοῦ Ἀβερκίου καὶ τῆς δράσεώς του βλ. προχείρως H. Leclercq,

Dict. Arch. Chr. Lit. I 1, 66 κέ. 76 κέ., καὶ Abel, ἔ.ἀ.

³ A' Κορ. ζ' 20 κέ., Ἰγνατ., Ἐπιστ. πρὸς Πολύμ. 4 (Migne 5, 865). Πρβ. A. v. Harnack, Die Mission u. Ausbr. d. Christentums 4, I, 192 κέ. καὶ Anne Hadjinicolaou - Marava, Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin, Athènes 1950, 12 κέ.

των υπεργείων τάφων (κοιμητήριον Λουκίνης) ¹. Μετά δὲ τὰ μέσα τοῦ 3^{ου} αἰῶνος αἱ μαρμάραι σαρκοφάγοι τῶν πλουσίων χριστιανῶν δὲν ὑπολείπονται εἰς ἐμφάνισιν τῶν σαρκοφάγων τῶν συγχρόνων τῶν ἐθνικῶν πλουσίων. Ἄφ' ἑτέρου χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περὶ τῶν τοῦ Χρυσοστόμου· οὗτος, παρακολουθήσας ἐκ τοῦ πλησίον τὴν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του κοινωνικὴν ὀξύτητα εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἐπολέμησε μὲ ἰδιαιτέραν ἐπιμονὴν τὴν κενὴν φροντίδα πρὸς κατασκευὴν πολυτελῶν τάφων ². Πάντως τὰ μέχρις ἡμῶν διασωθέντα αὐτοτελῆ χριστιανικὰ μασσωλεῖα (Θεοδωρίου, El Bagawat κλπ.) ἀρκοῦν διὰ νὰ δείξουν ὅτι τὰ κηρύγματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ρητόρων δὲν μετέβαλον ἐξ ὀλοκλήρου τὰ πράγματα. Ὁ πλοῦτος παρῶρα πάντοτε εἰς τὴν κατασκευὴν μασσωλείων συμφώνως πρὸς τὸν ἀποθησαυριστικὸν χαρακτῆρα (ἐκφραστικὴ εἶναι ἡ διατύπωσις τοῦ Χρυσοστόμου: τὸν πλοῦτον ὀγκωθέντα, τοὺς τάφους ἐρηγερωμένους) τῆς ἀρχαιοτέρας — τῆς προερχομένης ἐκ τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως — νεκρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἡ τροπὴ ἐπῆλθε κυρίως ἀφ' οὗτου ὁ Μ. Κωνσταντῖνος προσήρτησε τὸ μασσωλεῖον του εἰς τὸ Ἀποστολεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ³, πιθανώτατα ἀκολουθῶν ἀρχαίαν παράδοσιν ⁴, ἀλλ' ἡ ὁποία ἐδῶ ἀνεξωπυρώθη ὑπὸ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος τῆς μετ' εὐσεβοῦς ζήλου ταφῆς ad sanctos ⁵. Τὰ μασσωλεῖα-προσκτίσματα δὲν ἀναπτύσσονται πλέον ἐλευθέρως, ἀλλ' ὑποτάσσονται εἰς τὸ κύριον οἰκοδόμημα· καὶ βαθμηδὸν ἐξέλιπον καὶ αὐτὰ ἀφ' οὗτου, ἔνεκα ταπεινώσεως, αἱ ταφαὶ περιορίσθησαν εἰς τὸν νάρθηκα καὶ ἀκολούθως, διὰ λόγους εὐσεβείας, ἐπεκράτησε νὰ θάπτονται οἱ νεκροὶ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ⁶. Τώρα πλέον τὰ ἐλληνιστικὰ μασσωλεῖα ὑποκατεστάθησαν διὰ τῶν κτητορικῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν νεκρικῶν παρεκκλησιῶν, ἀφιερωμένων εἰς ἱερά πρόσωπα ⁷, ὅχι δὲ εἰς τοὺς νεκρούς, οἵτινες, θαπτόμενοι ἐκεῖ, δὲν θεωροῦνται πλέον θεότητες ἀλλ' ἀπλῶς εὐσεβεῖς θνητοί.

Ἄλλως τε ἡ ταφὴ τῶν χριστιανῶν παρὰ τὰς ἐκκλησίας ἢ ἐντὸς νεκροταφείων μὲ κοιμητηριακὰ παρεκκλήσια ἔφερε τὴν νεκρικὴν λατρείαν εἰς στενὴν ἐπαφὴν πρὸς τὸν γῶρον τῆς τελέσεως τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας (πρβ. τὰς προσφορὰς Ὑπὲρ μνήμης).

1 Schneider, ἔ.ἀ. 177-178, 180 κέ., 190 κέ.

2 Ἄλλ' ὅταν ἴδωσι τὸν πλοῦτον ὀγκωθέντα, τοὺς τάφους ἐρηγερωμένους, τὰς ματαιὰς οἰκοδομὰς ἀπηρτισμένους (Migne, 55, 235). Πρβ. Πάλλα, ἔ.ἀ. 169.

3 Εὐσεβ., Εἰς τὸν βίον Κωνσταντ. IV 58-60 (Heikel 141-42). Περὶ τοῦ μασσωλείου πρβ. A Heisenberg, Grabeskirche u. Apostelkirche (1908) 2, 100 κέ. καὶ 106, Ἄ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἐν Ἀθήναις 1945, 34 κέ.

4 Πρβ. Πλουτάρχ., Ἀντών. 75: θήκας ἔχουσα (ἢ Κλεοπάτρα) καὶ μνήματα κατεσκευασμένα περιττῶς εἰς τε κάλλος καὶ ἔπος, ἀ προσφκοδόμησε τῶ νὰφ τῆς Ἰοιδος. Ἡ Κλεοπάτρα εἶχεν ὑπ' ὄψει διάταξιν ἀνάλογον πρὸς τὰ ταφικὰ προσκτίσματα (τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτίαν πρόστασις) τοῦ Ἐρεχθίδου; Περὶ τούτων βλ. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον 69 κέ., 77-78 καὶ 80.

5 Περὶ τοῦ νοήματος τῆς κατασκευῆς τοῦ μασσωλείου τοῦ Κωνσταντίνου παρὰ τὸ Ἀποστολεῖον βλ. Φυτράκη, ἔ.ἀ. 60 κέ. Περὶ τῆς ad sanctos ταφῆς γενικῶς

τερον αὐτ. σ. 54 κέ.

6 Πρβ. Πάλλα, ἔ.ἀ. 178.

7 Πρβ. τὸ διάμεσον μονόκλιτον τρολλωτὸν παρεκκλήσιον μεταξὺ τοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς τῆς Ἐλεούσης καὶ τῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐγεγρῆν παρὰ τοῦ Ἰωάννου Β' Κομνηνοῦ, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ εἰδικῶς ὡς μασσωλεῖον: Ἐπεὶ δὲ καὶ τῶν ἡθελήσεν ἢ βασιλεῖα μου οἰκοδομηθῆναι πλησίον τῆς τοιαύτης μονῆς... καὶ μεταξὺ τοῦ τοιοῦτου ναοῦ καὶ τῆς μονῆς ἔτερον ἐκτίθειον ἐν σχήματι ἡρώου ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ, ἐν ᾧ καὶ τοὺς τάφους ἡμῶν τεθῆναι διευνουσίαμην (Dmitrievskij, Τυπικά, I, 677). Περὶ τούτου βλ. A. M. Schneider, Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt, Berlin 1936, 68 κέ. εἰκ. 29 καὶ R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin κλπ. III. Les églises et les monastères, Paris 1953, 352-353. Χαρακτηριστικὸς ὁ ὄρος «ἡρώων» (=νεκρικὸν παρεκκλήσιον), μολοντί χρησιμοποιοεῖται ἀρχαῖστικῶς.

Οὕτω δὲ ὁ χῶρος τῶν ἐκκλησιῶν ἀντικατέστησεν ἐν μέρει τὴν νεκρικὴν λατρευτικὴν αἴθουσαν. Κατ' ἀκολουθίαν καθίσταντο περιττὰ πλέον τὰ μεγάλων διαστάσεων ταφικά κτίσματα, αἱ δὲ νεκρικαὶ καμάραι ἔγιναν ἀπλοῦν θέμα, ἴσης σημασίας πρὸς τὰ κοινότερα χαμοσόρια, θέμα ἐπαναλαμβανόμενον ἔκτοτε κατὰ παράδοσιν.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν δαπανηρῶν μασσωλείων ἐπεβίωσεν εἰς τὰ μαρτύρια καὶ εἰς τὴν ἐξ αὐτῶν ἐξαρτωμένην ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἐκκλησιῶν¹, ἐν ᾧ ὁ τύπος τοῦ διωρόφου τάφου ἐπεβίωσε μόνον εἰς τὰ διώροφα νεκρικὰ παρεκκλήσια (βλ. ἀνωτ. σ. 857 κέ.), παραμείναντα πιστότερα εἰς τὸν ἀρχικὸν προσορισμὸν τοῦ τύπου.

Παρ' ὅλα ταῦτα εἶναι σχετικῶς μικρὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν διωρόφων νεκρικῶν παρεκκλησιῶν. Ἡ βυζαντινὴ ἀριστοκρατία κατεσκεύαζε τοὺς τάφους τῶν μελῶν τῆς συνήθως ὑπὸ τὸ δάπεδον τῶν κτητορικῶν ἐκκλησιῶν (εἶδομεν ὅτι ἡ οἰκογένεια π.χ. τῶν Κομνηνῶν εἶχεν ὡς μασσωλεῖον τὴν Μονὴν τοῦ Παντοκράτορος [Zeyrek])² ἢ ἐτοποθέτει ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν πολυτελεῖς λάρνακας (π.χ. ἐντὸς τῆς Μονῆς τῶν Βλαχερνῶν ἐν Ἄρτη)³. Ὀπωσδήποτε ἀπέναντι τῶν νέου εἶδους μασσωλείων τούτων ἐλάχιστα καὶ σποραδικὰ εἶναι τὰ νεκρικὰ μνημεῖα τῶν ὁπίμων χρόνων, ὅσα διετήρησαν ἀρχαιοτέρας πολυτελεῖς μορφάς, ὡς οἱ μετὰ κιβωρίου τάφοι⁴. Πρόκειται περὶ ἐπαρχιακῶν ἐξαιρέσεων. Εἰς ἀνάλογον ἀπομόνωσιν ὀφείλουν τὴν μορφήν των καὶ οἱ ἰσλαμικοὶ θολοσκέπαστοι νεκρικοὶ θάλαμοι. Οὗτοι ἀποτελοῦν ἐσχάτην ἐπιβίωσιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἑλληνιστικῶν ὑπεργείων ἡρώων μετὰ λατρευτικῆς αἰθούσης, ἀλλ' εἰς τὰς χώρας, ὅπου, διακοπεῖσα ἐνωρὶς διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ἰσλαμικοῦ ἢ χριστιανικοῦ παράδοσις, δὲν ἐξελιγθῆ αὕτη περαιτέρω — ἐντὸς τοῦ ἰσλαμικοῦ — πρὸς συνένωσιν τοῦ τάφου μετὰ τοῦ τεμένους, ὡς ἀντιθέτως δηλαδὴ συνέβη ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ εἰς τὰς ἰσλαμικὰς χώρας ἢ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν τάφων δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἀπορροφηθῆ ὑπὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν «ἐκκλησιῶν» (ἐνν. τῶν ἰσλαμικῶν τεμενῶν). Εἰς τοὺς ἰδίους λόγους ὀφείλεται καὶ ἡ μέχρις ἐσχάτων, προφανῶς συνεχίζουσα παλαιοχριστιανικὴ παράδοσις, συνήθεια τῆς προσαρτήσεως πολυτελῶν — συνήθως ὀκταγωνικῶν μετὰ τρούλου — μασσωλείων εἰς τὰ τζαμιά. Ἐκ τῶν τελευταίων παραδειγμάτων χριστιανικῶν μασσωλείων προσηρημένων εἰς μεγαλύτερα κτήρια εἶναι εἰς μὲν τὴν πρωτεύουσαν τὸ σταυρικὸν μασσωλεῖον τοῦ Ἰουστινιανοῦ, προσηρημένον εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους⁵, εἰς δὲ τὴν ἐπαρχίαν εἶναι τὰ νεκρικὰ προσκίσματα τῆς παρὰ τὸ Κράνειον βασιλικῆς τῆς Κορίνθου⁶ καὶ τὰ διώροφα προσκίσματα τῆς βασιλικῆς Δ τῆς Νέας Ἀγχιάλου (βλ. ἀνωτ. σ. 854), ἀμφοτέρων ἐκκλησιῶν κοιμητηριακῶν.

1 Grabar, I, 314 κέ.

2 Βλ. ἀνωτ. σ. 860.

3 Ἄ Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. 2, 1936, 30 κέ.

4 Πρβ. τὸν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν τάφον (Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἑφ. 1931, 80) καὶ τὸν τάφον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Δ' ἐν Τραπεζοῦντι (Μητροπολ. Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος [=Ἀρχεῖον Πόντου τόμ. 4-5] 1933, σ. 386 κέ. εἰκ. 10-11

ἐνθα καὶ βιβλιογρ.). Ὅμοιοι — ὡς θόλος ἐπὶ τεσσάρων κίωνων ἢ κτιστῶν ποδαρικῶν — εἶναι οἱ ἀρχαῖοι μουσουλμανικοὶ τάφοι τῆς Καστοριάς (Ἄ. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. 4, 1939, 212 εἰκ. 144).

5 Νικολίου Μεσαρίτου, Ἑκφρασις, 40 (Heisenberg, ἔ.ἀ. 85 κέ. καὶ 138 κέ.).

6 Jos. Shelley, Hesperia XII, 1943, 176 κέ.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο Ν

Οἱ ἀπλοὶ καμαρωτοὶ τάφοι τῆς Δαλματίας.

Ἀνωτέρω ἐπεκαλέσθην συχνὰ παραδείγματα καὶ λεπτομερείας ἐκ νεκρῶν μνημείων τῆς Δαλματίας. Τὰ μνημεῖα ταῦτα δὲν διαφέρουν ἀπὸ τῶν ἀναλόγων μνημείων ἄλλων τόπων καὶ δὲν θὰ ἤξιζε νὰ γίνῃ περὶ αὐτῶν ἰδιαιτέρος λόγος ἐδῶ, ἂν ἡ μορφή των δὲν εἶχε συνδεθῆ πρὸς τὸ πρόβλημα περὶ τῶν ἐξ Ἀνατολῆς ἐπιδράσεων. Συγκεκριμένως ὁ κ. E. Duggve, *Forschungen in Salona III*, 104-105, ἐπικαλούμενος πολιτιστικὰς σχέσεις τῶν δαλματικῶν ἀκτῶν μετὰ τῆς Συρίας καὶ γενικώτερον μετὰ τῆς Ἀνατολῆς, ἐπεχείρησε νὰ ἐξηγήσῃ τὰς ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς ἀρκετῶν καμαρωτῶν τάφων τοῦ Σάλωνος ἐπὶ τῇ βάσει ἀνατολικῶν προτύπων καὶ νὰ φέρῃ ἓν ἀκόμη παράδειγμα ἐξαρτήσεως τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν τῆς Δαλματίας ἐκ τῆς τέχνης τῆς Ἀνατολῆς.

Διὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐξηγεῖ ὁ Duggve ἀφ' ἑνὸς τὴν ἐκατέρωθεν διαδρομὸν διάταξιν τῶν τάφων καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸν καμαρωτὸν τύπον των.

α) Διάταξις ἐκατέρωθεν διαδρομῶν: Ὁ Duggve ἀνήγαγεν εἰς συριακὰ πρότυπα τὴν ἐκατέρωθεν διαδρομὸν διάταξιν τῶν ὑπὸ στοιχείον C τάφων τοῦ *Magusinak*¹. Νομίζω ὅτι ἡ ἀπλὴ παραβολὴ πρὸς συριακὰ παραδείγματα δὲν ἀποτελεῖ ἐπαρκῆ ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ περὶ τῆς ἐξαρτήσεως τῶν δαλματικῶν τάφων ἐκ τῆς Συρίας, διότι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνωτέρω δαλματικοῦ ταφικοῦ συμπλέγματος ἢ ἐν λόγῳ διάταξις δὲν ἦτο ἀποκλειστικῶς συριακῆ ἰδιομορφία. Ἐς ἴδωμεν τὰ πράγματα:

Ἡ ἐκατέρωθεν διαδρομὸν διάταξις τῶν χριστιανικῶν κτιστῶν τάφων ἀσφαλῶς ἀνάγεται εἰς τὸν κοινότατον τύπον τῶν νεκρῶν θαλάμων μὲ κλιβανοειδεῖς τάφους (τόπους, *loculi*) εἰς τὰ τοιχώματά των, περὶ τοῦ τύπου δὲ τούτου ὑπάρχει πράγματι ἡ γνώμη ὅτι κατάγεται ἐκ τῆς σημιτικῆς Ἀνατολῆς (Συρίας, Φοινίκης, Παλαιστίνης)². Περὶ τῆς καταγωγῆς του ὅμως ἐκ τῆς Ἀνατολῆς διευτώθησαν ἐπιφυλάξεις³, ρητῶς δὲ ὁ C. Watzinger ὡς πατρίδα τῶν *loculi* θεωρεῖ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἐκ τῆς ὁποίας, ὡς λέγει, μετεδόθη ὁ τύπος εἰς τὴν Φοινίκην κλπ.⁴ Ἐκ τῆς ἰδίας ἐλληνιστικῆς ρίζης ἐξηγοῦνται καὶ οἱ *loculi* τῶν τυρρηνικῶν τάφων⁵.

Ὅταν οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἐπενόησαν τοὺς *loculi* εἰς τὰ τοιχώματα τῶν ὑπογείων τάφων τῆς Ἀλεξανδρείας, ἦτο βέβαια δυνατὸν νὰ ἔχουν οὗτοι ὑπ' ὄψει ἀρχαῖα αἰγυπτιακὰ παραδείγματα⁶· ἀλλ' ἀνεξαρτήτως τούτου εἶναι ἐπίσης βέβαιον ὅτι διὰ τῶν *loculi* ἐξυ-

1 *Forsch. in Sal.*, III σ. 7 εἰκ. 5-9. Παραβάλλει πρὸς τὰ παραδείγματα H. Cr. Butler, *Syria*, II A σ. 206 εἰκ. 185, σ. 207 εἰκ. 188 καὶ σ. 209 εἰκ. 190 καὶ A. Mader ἐν *Studien zur Geschichte u. Kultur d. Altertums* 8, 1918, εἰκ. 3 (δὲν εἶδον τὸ δημοσίευμα τοῦ Mader).

2 Schreiber, *Die Nekropole* κλπ. 202 κέ. Ὁ Adriani, *Ann. Mus. Greco.* II, 1933/34-1934/35, 171 διατυπώνει τὴν ἀρνητικὴν ἀπλῶς θέσιν, ὅτι οἱ *loculi* δὲν

εἶναι κλασσικῆς καταγωγῆς.

3 Pagenstecher, *Nekropolis* σ. 166¹⁷⁹. Ἐπιφυλακτικὸς εἶναι καὶ ὁ Adriani, ἔ.ἀ.

4 Watzinger, *Denkmäler Palästinas*, II, 19-20 καὶ ἐν Th. Wiegand, *Palmyra* 79 κέ.

5 Åkerström, *Studien* κλπ. 173.

6 H. Thiersch, *Jahrb. d.a.I.* XXV, 1910, 63³⁴.

πληρέτουν οί ἀλεξανδρινοί τὰς ἀνάγκας τῆς ταχέως ἀναπτυσσομένης μεγαλοπόλεως¹. Ὁ Pagenstecher θέλει ἀκόμη νὰ βλέπη ἐδῶ καὶ πνευμά τι κοσμοπολιτικῆς ἰσότητος καὶ ἐκδημοκρατήσεως μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἑλληνιστικῆς κοινωνίας². Ἀνάλογος εἶναι καὶ εἰς τὰ columbaria ἢ διάταξις τῶν κογχῶν διὰ τὰς τεφροδόχους ἢ καὶ ἡ κατὰ τὸν τύπον τῶν columbaria διάταξις τάφων εἴτε ἐστεγασμένων ἐντὸς νεκρικῆς κρύπτης³ εἴτε ὑπαίθριων⁴. Τὰ ὑπαίθρια columbaria —σειρὰ ἐπιγείων τάφων καθέτων πρὸς τὴν μίαν ἢ πρὸς ἀμφοτέρους τὰς πλευρὰς διαδρόμου— συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ἐκ τῶν ὁποίων πιθανῶς προέρχονται οἱ ἐπὶ τοῦ βράχου λαξευτοὶ τάφοι παρὰ τὸ ἐν Ἄγραϊς Μητροῶν (*Παναγιά σὴν Πέτρα*) ἐν Ἀθήναις⁵. Πρόκειται περὶ ὀρθολογιστικῆς χρησιμοποίησεως τοῦ χώρου, τόσον συνήθους κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὥστε νὰ καθίσταται ἄνευ νοήματος ἡ περαιτέρω ἀναζήτησις προτύπων. Ὁ P. Styger ἐξήγησε τὰ columbaria ὡς ἐπινόησιν τῆς μεσαιῶς εὐπορούσης τάξεως· ἐκείνων δηλαδή, οἱ ὅποιοι δὲν εἶχον ἐπαρκῆ τὰ οἰκονομικὰ μέσα πρὸς ἀπόκτησιν εὐπρεποῦς μνημείου⁶. Ἀλλαχοῦ ἴσως συνετέλεσαν καὶ ἄλλοι λόγοι, π.χ. εἰς τὴν Ρήνειαν, ἀλλὰ πάντως πρόκειται περὶ προσπαθείας πρὸς ἐξοικονόμησιν καὶ λογικὴν διευθέτησιν τοῦ χώρου.

Διάταξιν ὁμοίαν πρὸς τοὺς ὑπὸ στοιχεῖον C τάφους τοῦ Marusinak ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὸ Σπήλαιον τῶν Ἑπτὰ Παίδων ἐν Ἐφέσῳ⁷, εἰς τόπον δηλαδή μὲ ἐμφανῆ καὶ πιεστικὴν τὴν ἀνάγκην ἐξευρέσεως χώρου — διὰ ταφὰς ad sanctos. Τὰ συμπλέγματα ταῦτα τάφων, τοῦ Marusinak καὶ τοῦ Σπηλαίου τῆς Ἐφέσου, ἐνθυμίζουσι τὰ columbaria τῆς Ρηνείας καὶ τοῦ Γαλαξειδίου, ὅπου ἐπίσης οἱ τάφοι εἶναι κτιστοί· διαφέρουσι μόνον κατὰ τὴν μορφήν τῶν τάφων: εἰς τὰ χριστιανικὰ παραδείγματα οἱ τάφοι εἶναι καμαρωτοί, ἐν ᾧ εἰς τὰ ἐθνικὰ φέρουσι οὗτοι ἐπίπεδον κάλυμμα (ἐπὶ πλεον τὰ ἐθνικὰ παραδείγματα ἀπλῶς περικλείονται ἐντὸς ὑψηλοῦ περιβόλου καὶ ἔχουσι ἀκάλυπτον τὸν διάδρομον).

Κατὰ ταῦτα ἡ διάταξις τῶν τάφων ἐκατέρωθεν ἢ καὶ πρὸς τὴν μίαν πλευρὰν διαδρόμου, κατὰ τὸν τύπον τῶν τάφων μὲ loculi ἢ κατὰ τὸν τύπον τῶν columbaria, ἀποτελεῖ γενικώτερον ἑλληνιστικῆς καταγωγῆς γνώρισμα καὶ ὄχι ἀποκλειστικῶς συριακόν· εἰς τὴν ἰδίαν κατηγορίαν — ἑλληνιστικῆς καταγωγῆς — ἀνήκουσι καὶ τὰ παραδείγματα ἐκ τῆς Συρίας. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διακόψωμεν ἐδῶ τὴν ἀνάλυσίν μας, διότι ὁ περαιτέρω διαχωρισμός, ὅταν μάλιστα πρόκειται περὶ ὁψίμων μνη-

1 Watzinger, Palmyra ἔ.ἀ.

2 Πρβ. Pagenstecher, Nekropolis 101.

3 Ἑλληνιστικὸν ἥρῳν τῆς Μιλήτου (Th. Wiegand, Jahrb. d.a.I. 21, 1906, Anz. 37 εἰκ. 16).

4 Ρηνείας (ἀνασκαφὴ Δ. Σταυροπούλου) Hesperia XVII, 1948, 245, πίν. 89, Γαλαξειδίου (ἀνασκαφὴ Ἰ. Θερεψιάδου) Jahrb. d.a.I. 57, 1942, Anz. 139 εἰκ. 26 (ἀχρονολόγητα).

5 Ἄ. Σκιας, Πρ. Ἀρχ. Ἐτ. 1897, 78 κέ. πίν. Α'.

6 P. Styger, Heidnische u. christliche Katakomben ἐν Pisciculi (=Ant. u. Christ., Ergänzungs-

band I, Münster i. W. 1939) 268 κέ. Πρβ. I. Kollwitz (Ph. Oppenheim †) ἐν Reallex. f. Ant. u. Christ. 3 (1955) 245 κέ. (ἄρθρ. Columbarium).

7 Fr. Miltner ἐν Forschungen in Ephesos IV, 2 σ. 27 κέ. εἰκ. 20 κέ. Ταφικὰ συστήματα μετὰ διαδρόμων ἐσημειώθησαν καὶ εἰς τὸν Βόλον (Ν. Γιαννόπουλος, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 12, 1936, 408) καὶ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην (Πελεκανίδης ἐν Archaeology ἔ.ἀ. εἰκ. 7). Πρβ. καὶ τὴν διάταξιν εἰς Κροῦπτικ (Rachénon, ἔ.ἀ.).

μείων, είναι δύσκολος άνευ τῆς βοήθειας ρητῶν μαρτυριῶν, ἀλλὰ καὶ ἴσως άνευ πρακτικῆς σημασίας.

β) Καμαρωτὴ μορφὴ: Διὰ τὴν ἐξηγήσῃ τὴν καμαρωτὴν μορφήν τῶν δαλματικῶν τάφων ὁ Duggve προσήγαγε παλαιομεσοποταμιακὰ παραδείγματα¹, τῶν ὁποίων εἶναι πράγματι ἀξιοσημείωτος ἡ ὁμοιότης πρὸς τοὺς χριστιανικοὺς καμαρωτοὺς τάφους. Ἄλλ' ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι ὁ καμαρωτὸς τάφος ἀπετέλει κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους μορφήν λίαν διαδεδομένην (βλ. ἄνωτ. σ. 847 κέ.), νομίζω ὅτι πρέπει νὰ προσέξωμεν τὴν διαφορὰν ὕφους. Οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ μετὰ διόδου τάφοι παρέχουν τὴν ἐντύπωσιν σχετικῆς εὐρυχωρίας, ἀνέσεως τοῦ νεκροῦ ἐντὸς τοῦ τάφου του, ἐν ᾧ οἱ παλαιομεσοποταμιακοὶ τάφοι φαίνονται στενόχωροι, ἀσφυκτικοί. Ἡ διαφορὰ τοῦ ὕφους των προδίδει καὶ διαφορὰν νεκρικῶν ἰδεῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξαρθῶνται ἀντιστοίχως οἱ τάφοι οὗτοι.

Οἱ χριστιανικοὶ τάφοι φαίνονται προσιτώτεροι εἰς τοὺς ζῶντας· ἐντὸς αὐτῶν ἀναπαύονται ὑπάρξεις εὐμενεῖς, οἰκεῖαι, μετὰ τῶν ὁποίων οἱ ζῶντες τελοῦν ἐν κοινωνίᾳ διὰ τῆς νεκρικῆς λατρείας, ἀμοιβαίως εὐεργετούμενοι. Πιστεύεται ὅτι οἱ νεκροὶ διάγουν τὸν περαιτέρω βίον των ἐντὸς τῶν νεκρικῶν κατοικιῶν των· διὰ τοῦτο οἱ τάφοι των εἶναι εὐχάριστοι «οἴκοι», ὅχι δὲ σπανίως οἱ τοῖχοί των γίνονται χαρωποί, καλυπτόμενοι διὰ γραπτοῦ διακόσμου². Οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι ἀποπνέουν κάποιαν ψευδαίσθησιν ζωῆς. Ἐντὸς τῶν «οἴκων» των τούτων οἱ νεκροὶ ἀναπαύονται, κατακείμενοι ἐπὶ κλίνης, ἐννοεῖται εὐτελοῦς³, ἢ καὶ ἐντὸς ἰδιαίτερας θήκης ἕκαστος⁴. Ὁ θάνατος θεωρεῖται ὕπνος, προέκτασις τῆς ζωῆς, ἀπλῶς δὲ «κοιμητήριον» ὁ τάφος. Αἱ ἰδέαι αὗται, ἐν τῷ πλαισίῳ πάντοτε τῆς χριστιανικῆς περὶ θανάτου παραδόσεως, ἀνάγονται εἰς τὴν γενικωτέραν περὶ τοῦ νεκροῦ ἀντίληψιν, ὡς περὶ δυνάμεως ἀγαθοποιοῦ⁵ καὶ μὴ ὑποκειμένης εἰς περιορισμούς. Οἱ χριστιανικοὶ δὲ καμαρωτοὶ τάφοι προϋποθέτουν ἄμεσον, καθὼς εἶδομεν, παράδοσιν ἐπιβλητικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τάφων, ὡς οἰκιῶν ἢ ὡς ναῶν, ἐν μέσῳ τῆς κοινωνίας τῶν ζῶντων.

Ἐναντιῶν οἱ μεσοποταμιακοὶ καμαρωτοὶ τάφοι φαίνονται μικρῶν διαστάσεων κατασκευαί, χαμηλοὶ ἀτομικοὶ τάφοι, στενόχωροι καὶ ἀσφυκτικοί, καθὼς παρατηρήσαμεν φαίνονται τάφοι ὡς φυλακαὶ καὶ ὅχι ὡς κατοικίαι τῶν νεκρῶν. Οἱ νεκροὶ δὲ τῶν

1 Tà Forsch. in Salona, III, εἰκ. 126 καὶ 127 ἐκ τῶν Mitt. d. deutsch. Orientalgesellschaft. 4 ἀριθ. 40 σ. 31 εἰκ. 8 καὶ ἀριθ. 25 σ. 55 εἰκ. 11 (ἐν Ἀθήναις δὲν εὔρον τὴν σειρὰν τῶν Mitteilungen τούτων).

2 Brondsted 136 εἰκ. 127-129, Bulic-Egger, II, 37, Rendić-Miočević, ἔ.ἀ. Πρβ. τὰ παραδείγματα εἰς Σόφιαν (Kr. Miatev, Ἡ διακοσμητικὴ ζωγραφικὴ τῆς νεκροπόλεως τῆς Σαρδικῆς, Σόφια 1925, βουλγαρ.), τὰ ἐλλαδικὰ εἰς Θεσσαλονίκην (Ἄ. Ζυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 9, 1924-25, Παράρτ. σ. 66-67 καὶ Πελεκανίδης, ἔ.ἀ. εἰκ. 8), Βόλον (Ν. Γιαννόπουλος, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 12, 1936, 407), Ἐδεσσαν (Μονὴ Ἀγίας Τριάδος) (Α. Plassart, Bull. Corr. Hell. 47, 1923, 188 κέ.) κ.ἀ. Γενικώτερον περὶ τοῦ τάφου ὡς οἴκου βλ. Franz Cumont, Lux perpetua, Paris 1949, 15, 24 κέ.

3 Bulic-Egger, Forsch. in Sal. II, 36 κέ. εἰκ. 34-36. τάφος εἰς Lopusu (βλ. ἄνωτ. σ. 847,) κ.ἀ. Πρβ. Ἄ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμ. Σταχυολογίας, 5, ἐν Πετρούπολει 1898, 38 στίχ. 15 κέ. (καὶ παρὰ Γ. Σπυριδάκη ἐν Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. Κ'. 1950, 158-159).

4 Πρβ. τὴν ἐκ Σαλαμίνας ἐπιγραφὴν τοῦ Ἀγάθωνος: Οἶκος αἰώνιος Ἀγάθωνος ἀναγνώστου καὶ Εὐφημίας ἐν δυοὶ θήκαις, ἰδίᾳ ἕκαστω ἡμῶν (C.I.G. IV ἀριθ. 9303), C. Bayet, De titulis Att. christ. ἀριθ. 107, Στ. Κοιμανούδη, Ἀττικῆς Ἐπιγρ. Ἐπιτύμβ. ἀριθ. 3504).

5 Fr. Pfister, Die Religion der Griechen u. Römer, Leipzig 1930, 140, 143 καὶ RE³ XI 2117, 2179-80 (ἄρθρον τοῦ ἰδίου).

τάφων τούτων—*ἄν καὶ ἀπαντᾷ καὶ ἐν Μεσοποταμίᾳ ἢ λατρεία πρὸς τοὺς νεκροὺς (τάφοι ἡγεμόνων)*—οἱ νεκροὶ ἐδῶ θεωροῦνται δυνάμεις μᾶλλον κακοποιοί, ἐχθρικά¹, ἀπὸ τῶν ὁποίων φροντίζουσι νὰ ἀσφαλισθοῦν οἱ ζῶντες διὰ τῆς κατακρατήσεως τῶν δυνάμεων τούτων ἐντὸς τῶν τάφων. Καὶ οἱ μεσοποταμιακοὶ τάφοι εἶναι κατοικίαι ἐπίσης, ἀλλὰ κατοικίαι ὅχι εὐχάριστοι· πρόκειται περὶ ὀμιχλωδῶν τόπων, περὶ σκοτεινῶν φυλακῶν². Ἡ καμαρωτὴ κρύπτη τῶν ἀνατολικῶν τάφων εἶναι συνώνυμος πρὸς τὸ σπήλαιον³.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω νομίζω ὅτι δὲν δικαιολογεῖται τῶν χριστιανικῶν καμαρωτῶν τάφων τῆς Δαλματίας ἢ ἐξήγησις μέσφ τῆς Συρίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας. Ἀρχιτεκτονικαί τινες μορφαὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀναστασίου, θεωρούμεναι ἀνατολικῆς προελεύσεως⁴, νομίζω ὅτι δὲν μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ ἴδωμεν πανταχοῦ μορφὰς ἀνατολικὰς. Καὶ ὁ Schlunk τελευταίως, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ μαρτυρίου τῆς La Alberca, δέχεται περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀναστασίου, ὅτι ὁ τύπος του δὲν εἶναι τόσον στενῶς συνδεδεμένος μὲ τὴν Ἀνατολήν⁵.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΛΛΑΣ

1 Pfister, ἔ.ἀ

2 A. Parrot, *Malédiction et violations des tombes*, Paris 1939, 169 κέ.

3 Πρβ. τὴν ἐπιγραφὴν: *τὸ μνημεῖον καὶ τὸ σπήλαιον* (=ὑπόγειον καμάραν) *ἀποδόμησαν* τοῦ μανσωλείου τῶν υἱῶν τοῦ Βηλσοῦρου ἐν Παλμύρα (C. Watzinger - K. Wulzinger, *Palmyra* 57 ἀριθ. 68). Καὶ τῶν τάφων τῆς

Παλμύρας ἢ καμάρα ἴσως κατάγεται ἐκ τῆς ἐλληνιστικῆς παραδόσεως. Μόνον ὁ ὄρος «σπήλαιον» εἶναι φορεὺς ἰδεῶν ξένων πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐλληνιστικοῦ «οἴκου».

4 R. Egger, *Bull. Inst. Arch. Bulg.* X, 1936, 220 κέ. Πρβ. καὶ Dyggve, αὐτόθ. 236-37.

5 Schlunk, ἔ.ἀ.